

บทที่ ๒

มารในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้มุ่งศึกษามารในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยตั้งประเด็นที่จะศึกษาสามารถแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเด็น ได้แก่ (๑) ความหมายของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) ลักษณะของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๓) ประเภทของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท มีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ ความหมายของมารในพระพุทธศาสนาเถรวาท

คำว่า “มาร” เป็นคำใช้เรียกสิ่งที่มีอำนาจบั่นทอนกีดกัน หรือตัวอุปสรรคที่มาขัดขวางทำลาย ไม่ให้บุคคลกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งจนประสบผลสำเร็จ นอกจากนี้ยังมีความหมายต่าง ๆ เช่น

๒.๑.๑ ความหมายในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเถรวาท

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่พระเวฬุวันมหาวิหาร เขตกรุงราชคฤห์ คราวนั้น ท่านพระสมิทธิเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ฯลฯ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า ‘มาร มาร’ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอจึงชื่อว่า ‘มาร’ หรือการบัญญัติว่า ‘มาร’”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “สมิทธิ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณมีอยู่ในที่ใด มารหรือการบัญญัติว่ามาร ก็มีอยู่เพียงนั้น ฯลฯ มโน ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณมีอยู่ในที่ใด มารหรือการบัญญัติว่ามาร ก็มีอยู่在那นั่น”^{๒๑}

พระไตรปิฎก ให้ความหมาย คำว่า “มาร” ได้แก่ ผู้มีกรรมดำ ผู้ยิ่งใหญ่ พาไปสู่ความตาย ไม่ให้สัตว์หลุดพ้น เป็นเผ่าพันธุ์ของผู้ประมาท^{๒๒}

อรรถกถา มีวิเคราะห์ว่า เหตุที่เรียกว่า “มาร” เพราะเป็นผู้ประกอบมหาชนไว้ในบาปกรรมแล้วให้ตาย ผู้ประกอบมหาชนไว้ในธรรมคำคืออกุศลกรรม ผู้เป็นใหญ่ในเทวโลกทั้ง ๖ ผู้มีส่วนสุดแห่งอกุศลกรรม ผู้ไม่ยอมปล่อยมหาชน ผู้เป็นพวกพ้องของคนประมาทเพราะเป็นญาติโดยที่นับถือกันของคนประมาทคืออยู่ปราศจากสติ^{๒๓} และเพราะประกอบเหล่าสัตว์ไว้ในความ

^{๒๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๕/๕๖-๕๗.

^{๒๒} พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๖๔/๒๔๓.

^{๒๓} พ.ญ.อ. (ไทย) ๖๗/๒๖๘-๒๖๙.

ฉิบหายคือทำให้ตาย^{๒๔} หรือเพราะทำเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติเพื่อก้าวล่วงวิสัยของตนให้ตาย ด้วยว่ามารนั้นยอมทำชนผู้ใด ที่สามารถจะก้าวล่วงฐานะที่มารไม่ต้องการปรารถนา ย่อมห้ามชนผู้นั้นเสียได้ แต่ถ้าชนผู้ใดมารนั้นไม่อาจจะห้ามได้ มารนั้นก็ปรารถนาความตายแก่ชนผู้นั้น^{๒๕} มารนั้นมีชื่อเรียกหลายอย่างเป็นต้นว่า ปาปิมา เพราะประกอบด้วยกรรมฝ่ายชั่วบ้าง^{๒๖} กัณหา (เพราะมีกรรมหยาบช้า และเพราะมีชาติเลวทรามบ้าง^{๒๗}) อธิปติ วสวัตติ อันตะกะ (ผู้ทำที่สุด^{๒๘}) นมุจิ (เพราะไม่ยอมปล่อยเทวดาและมนุษย์ผู้ประสงค์จะออกจากวิสัยของตน จะทำอันตรายแก่พวกเขาบ้าง^{๒๙}) ปมัตตพันธุ์ (เพราะเป็นพวกพ้องของคนบางพวกที่มัวเมาอยู่ในโลก^{๓๐}) ดังนี้บ้าง^{๓๑}

๒.๑.๒ ความหมายในหนังสือทั่วไป

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมาย “มาร” ว่า เทวดาจำพวกหนึ่งมีใจบาปหยาบช้าคอยกีดกันไม่ให้ทำบุญ, ยักยอก, ผู้ฆ่า, ผู้ทำลาย, ในพระพุทธศาสนาหมายถึงผู้กีดกันบุญกุศล มี ๕ อย่างเรียกว่าเบญจพิษมาร คือ ขันธมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร เทวบุตรมาร, โดยปริยายหมายถึงผู้ที่เป็นอุปสรรคขัดขวาง^{๓๒}

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ให้ความหมาย “มาร” ว่า ผู้ที่ทำให้ตาย ถ้าภาษาคอนก็ทำคนให้ตายโดยร่างกาย แต่ภาษาธรรม ก็ทำคนให้ตายโดยจิตใจ^{๓๓}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ให้ความหมาย “มาร” ว่า ผู้ทำให้ตาย, ผู้ฆ่า หมายถึง ผู้ขัดขวางมิให้มีโอกาสทำความดีได้โดยสะดวก, ผู้กำจัดความดีที่มีอยู่ในตัวบุคคลออกไป^{๓๔}

^{๒๔}พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๕๘๕.

^{๒๕}พ.อ.อ. (ไทย) ๔๖/๕๐.

^{๒๖}พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๕๘๕.

^{๒๗}พ.อ.อ. (ไทย) ๕๐/๑๓๔.

^{๒๘}ถ.ม.อ. (ไทย) ๓๑/๑๓๓.

^{๒๙}พ.อ.อ. (ไทย) ๔๗/๓๕๕.

^{๓๐}ถ.ส.อ. (ไทย) ๒๕/๗๓.

^{๓๑}ถ.ส.อ. (ไทย) ๒๕/ ๓.

^{๓๒}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นามมีบุ๊คพับลิเคชั่น, ๒๕๔๖), หน้า ๘๕๘.

^{๓๓}พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), หัวใจธรรมศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๕๕.

^{๓๔}พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ “คำวัด”, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๗๘๐.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ให้ความหมาย “มาร” ว่า สิ่งที่น่าบุคคลให้ตายจากคุณงามความดี หรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, สิ่งที่น่ากลัวคุณความดี, ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุผลสำเร็จอันดีงาม^{๓๕}

พระมหาสิริ กนฺตสิริ ให้ความหมาย “มาร” ว่า สิ่งที่น่าบุคคลให้ตายจากคุณความดี หรืออุปสรรคที่ขัดขวางมิให้บรรลุคุณความดี^{๓๖}

ว. วชิรเมธี ให้ความหมาย “มาร” ว่า สิ่งที่น่าบุคคลให้ตายจากคุณความดีงาม หรือปัจจัยที่คอยขัดขวางมิให้บุคคลประสบความสำเร็จก้าวหน้า^{๓๗}

ส.มหาปัญญา ให้ความหมาย “มาร” ว่า ธรรม(อารมณ์)ที่เป็นตัวขัดขวางการปฏิบัติ นอกจากนิเวศน์แล้ว หากผู้ปฏิบัติจะพึงสังเกตให้ละเอียดจะพบอารมณ์อีก ๕ กลุ่ม ที่เป็นตัวขัดขวางความเจริญก้าวหน้า เป็นอารมณ์ที่ละเอียดอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งผู้ปฏิบัติมักชะล่าใจในอารมณ์เหล่านี้^{๓๘}

เพียร ปิ่นทอง ให้ความหมาย “มาร” ว่า สภาพที่ทำลายล้างผลาญคุณงามความดี และทำให้เสียคน^{๓๙}

เมื่อรวมความแล้วสรุปความหมายของ “มาร” ได้ว่า คือ สิ่งที่ยกย่องขนานนาม ขัดขวาง ก่อความ กลั่นแกล้ง เหนียวรังแก ผูกมัด ล่อลวง ชั่ววน ผู้ที่คิดจะหลุดพ้นไปจากวิสัยของตน ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือเทวดาให้เกิดความเพิดเพลิน ยินดี รักใคร่ ลุ่มหลง มัวเมา ทะเยอทะยานอยาก มักมากให้หลงใหลติดอยู่ชักให้ใคร ให้อยากได้ ในสิ่งที่ตนปรารถนาอันมีรูปเป็นต้น จนไม่สามารถถอนตนขึ้นได้ อันเป็นเหตุให้เห็นผิดเป็นชอบ ต้องขว่นขวายหาวิธีที่จะให้ได้มาเพื่อสนองตอบต่อความต้องการ ที่จะบำรุงบำเรอตนทั้งทางกายและใจ หรือเป็นสภาพที่ต้องมีความพลัดพรากเดือดร้อนฉิบหาย เป็นสิ่งที่ต้องให้ทนทุกข์ทรมานเสียดแทงอยู่รำไป หากความสงบสุขใน

^{๓๕}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๔.

^{๓๖}พระมหาสิริ กนฺตสิริ, **คู่มือปฏิบัติธรรม(ฉบับพกพา)**, (กรุงเทพมหานคร : เอรวัณการพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๔.

^{๓๗}ว. วชิรเมธี, **ธรรมทำไม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งเอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๔.

^{๓๘}ส. มหาปัญญาภิกขุ, **รู้ธรรมแบบรู้แจ้ง**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ไชยโหม, ๒๕๕๐), หน้า ๕๔.

^{๓๙}เพียร ปิ่นทอง, **ประมวลความรู้นักธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท**, (พระนคร : วัฒนาพานิช, ๒๕๓๔), หน้า ๔๒.

ชีวิตไม่ได้ เมื่อเห็นหรือสบโอกาสดังนั้นก็คอยจ้องมุงร้ายทำอันตรายเช่นฆ่าล้างผลาญ กำจัดศัตรูให้ตายจากคุณความดี เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการทำความดี หรือการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน

๒.๒ ลักษณะของมารในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

มารในพระพุทธศาสนาเถรวาท ที่มีการกล่าวถึงและปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ตลอดจนคัมภีร์อื่น ๆ สามารถแบ่งออกเป็นลักษณะได้ ๒ ลักษณะคือ (๑) มารที่เป็นบุคลาธิษฐาน (๒) มารที่เป็นธรรมาธิษฐาน

๒.๒.๑ มารที่เป็นบุคลาธิษฐาน

การกล่าวถึงมารในลักษณะที่มีรูปร่างหน้าตา ผิวพรรณ มีตัวตน มีพฤติกรรมการแสดงความรู้สึกออกมาเหมือนกับมนุษย์คนหนึ่ง ซึ่งรูปร่างของมารนั้นอาจจะมีลักษณะที่ใหญ่โต แข็งแรง กำยำล่ำสัน คุ้ย่าย น่าเกลียด น่ากลัว น่าเกรงขาม โหดเหี้ยมซึ่งจะสร้างความน่าสะพรึงกลัวให้เกิดแก่ผู้ที่พบเห็น หรือแล้วแต่ว่ามารนั้นจะเนรมิตรูปร่างหน้าผิวพรรณตัวตนให้ปรากฏเป็นไปในลักษณะต่าง ๆ ตามที่ตนต้องการ เช่น เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นสัตว์ เป็นยักษ์ เป็นพรหมหรืออย่างอื่นที่นอกเหนือไปจากนั้น ซึ่งขึ้นอยู่กับแต่ละภารกิจที่จะพึงกระทำ หรือแสดงออกเพื่อที่จะให้บุคคลอื่นได้พบเห็น นอกจากมารจะสามารถเนรมิตตัวตนให้มีรูปร่างเป็นไปอย่างต่าง ๆ ได้แล้ว ยังหมายเอาเทวดา มนุษย์ อมนุษย์ สัตว์เดรัจฉานที่มีตัวตนจริง แต่มีพฤติกรรมจริตอัธยาศัยใจคอส่อไปในทางเสื่อม ทางเลวทราม ทางชั่วช้า ทางเช่นฆ่าล้างผลาญ ทางฉิบหายวายวอด ซึ่งจะคอยหาโอกาสขัดขวาง ทำลายศัตรูของบุคคลอื่นสัตว์อื่นอยู่เสมอ เพราะจิตใจของตนเองถูกอำนาจของบาปกรรมคือกิเลสอย่างต่าง ๆ มี ราคะ โทสะ โมหะเป็นอาทิ ครอบงำท่วมทับไว้ให้คอยทำ พูด คิดแต่ในทางที่เป็นอกุศลคือคิดชั่ว พูดชั่ว ทำชั่วอยู่รำไป

๒.๒.๒ มารที่เป็นธรรมาธิษฐาน

การกล่าวถึงมารในลักษณะที่เป็นนามธรรม อันเป็นเจตสิกธรรมซึ่งจะเกิดขึ้น ด้วยการแอบอิงอาศัยร่วมกับจิต โดยมีเพียงแต่การสมมติเรียกชื่อนั้นอย่างนี้ ไม่สามารถจะเนรมิตให้มีรูปร่าง หน้าตา ตัวตน ผิวพรรณปรากฏเป็นอย่างต่าง ๆ ได้ ซึ่งการจะบอกถึงรูปร่างหน้าตาของมารชนิดนี้ว่าสวดยังนี้ จี๊เหร่อยังนั้น สูงเท่านี้ ต่ำเท่านี้ น่ากลัวอย่างนี้ น่าเกลียดอย่างนั้นไม่ได้ เพราะเป็นสภาวะทางนามธรรม ที่มีอิทธิพลพลังอำนาจฤทธิ์เดชอยู่เหนือจิตใจ สามารถครอบงำท่วมทับ ย่ำยี ข่มขี่ บังคับบัญชา ผูกมัด ชักจูง และผลักดันจิตใจให้ประพฤติดไปตามกระแสแห่งอำนาจความปรารถนาของกิเลสประเภทนั้น ๆ ได้ ซึ่งจะเป็นตัวบั่นทอน ขัดขวาง ศัตรูของ คุณงามความดี ความเจริญก้าวหน้าในคุณธรรมเบื้องสูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป เรียกโดยชื่อว่า โลภะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง ริษยาบ้าง อาฆาตพยาบาทเป็นต้นบ้าง

๒.๓ ประเภทของมารในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

มารในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท แบ่งออกเป็นประเภทได้ ๕ ประเภท คือ (๑) กิเลสมาร (๒) ขันธมาร (๓) อภิสังขารมาร (๔) เทวบุตรมาร และ (๕) มัจจุมาร

๒.๓.๑ กิเลสมาร

คำว่า “กิเลสมาร” เป็นการรวมกันของคำสองคำคือ คำว่า “กิเลส” หมายถึง สิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง, ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์^{๔๐} คำหนึ่ง กับคำว่า “มาร” สิ่งที่น่าบุคคลให้ตายจากความดี หรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางไม่ให้บรรลุความดี^{๔๑} คำหนึ่ง

ดังนั้นคำว่า กิเลสมาร จึงมีความหมายว่า คือ อาการที่ความชั่วร้าย เศร้าหมอง ขุ่นมัว เข้าครอบงำจิตใจขัดขวางไม่ให้ทำความดี ชักพาให้ทำความชั่ว ล้างผลบุญจากคุณความดี ทำให้บุคคลประสพหายนะและความพินาศอวสาน^{๔๒}

ก. กิเลส ๑๕๐๐

กิเลส ๑๕๐๐ มีประเภท คือ โลภะ โทสะ โมหะ วิปริตมนสิการ อหิริกะ อนินตตัปปะ ถีนะ มัทธะ โกธะ อุปนาหะ มกฺขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาลิโย ถัมภะสารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ อกุศลมูล๓ ทุจริต๓ วิสมะ๓ สัณญ๓ มละ๓ วิตก๓ ปปัญจะ๓ อนิสนา๓ ตัณหา๑๖ อภินันทะ๕ นิวรรณ๕ เจโตชิตะ๕ เจตโสวินิพันธะ๕ วิวาทมูล๖ อนุสัย๗ มิจฉัตตะ๘ อาฆาตวิตถุส ตัณหามูล๑๕ อกุศลกรรม๑๐๐ อนิสนา๒๑ ทิฏฐิ๖๒ และตัณหาวิปริต ๑๐๘ เป็นต้น^{๔๓}

ข. ตัณหา ๑๐๘

ตัณหา ๑๐๘ ตัณหา มี ๓ ประการอย่างนี้ คือตัณหาที่มีรูปเป็นอารมณ์คือตัณหาในรูป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ารูปตัณหา รูปตัณหานั้น เมื่อยินดีเป็นไปโดยความเป็นกามราคะ ชื่อว่า กามตัณหา

เมื่อยินดีรูปเป็นไปอย่างนี้ว่า รูปเที่ยง คือยั่งยืน ได้แก่ติดต่อกันไป โดยความเป็นราคะ ที่เกิดร่วมกับสัสสตทิฏฐิ ชื่อว่า ภวตัณหา

^{๔๐}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๘.

^{๔๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑.

^{๔๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘-๑๙.

^{๔๓}พ.อุ.อ. (ไทย) ๔๔/ ๖๐๓.

เมื่อยนิษฐาเป็นไปอย่างนี้ว่า รูปขาดสูญ คือหายไป ได้แก่ ละโลกนี้ไปแล้วจักไม่มีโดย
ความเป็นราคะเกิดร่วมกับอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า วิภวตัณหา

สัตตตัณหาเป็นต้น ก็เหมือนกับรูปตัณหา ฉะนั้น จึงรวมเป็นตัณหาวิปริต ๑๘ ประการ
ตัณหาวิปริตเหล่านั้นแจกออกเป็น ๑๘ ในอายตนะทั้งหลายมีรูปภายในเป็นต้น แจกออกเป็น ๑๘
ในอายตนะทั้งหลายมีรูปภายนอกเป็นต้นจึงรวมเป็น ๓๖ ประการแจกเป็นอดีต ๓๖ เป็นอนาคต ๓๖
เป็นปัจจุบัน ๓๖ ด้วยประการอย่างนี้ จึงเป็นตัณหาวิปริต ๑๐๘ ประการ^{๔๔}

ในทางพระพุทธศาสนา กล่าวถึงกิเลสหมวดใหญ่ ๆ มี ๑๐ อย่างคือ

๑. โลภะ ความอยากได้	๒. โทสะ ความคิดประทุษร้าย
๓. โมหะ ความหลง	๔. มานะ ความถือตัว
๕. ทิฏฐิ ความเห็นผิด	๖. วิกิจจนา ความสงสัย
๗. ถีนะ ความหดหู่	๘. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน
๙. อหิริกะ ความไม่ละอายบาป	๑๐. อโนตตปปะ ความไม่เกรงกลัวบาป

เหล่านี้ชื่อว่า กิเลสวัตร ๑๐^{๔๕}

ค. กิเลส ๒ ประเภท

(๑) วัตถุกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่น่าพอใจ เครื่องปลูกัด เครื่องนุ่งห่ม
ทาสหญิงชาย แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา ที่น่า ที่สวน เงิน ทอง หมูบ้าน นิคม ราชธานี แคว้น
ชนบท กองพลรบ คลังหลวง และวัตถุที่น่ายินดีอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วัตถุกาม

อีกประการหนึ่ง กามที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบันกามที่เป็นภายในที่เป็น
ภายนอกที่เป็นทั้งภายในและภายนอก กามอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างประณีต กามที่เป็นของสัตว์
ในอบาย ที่เป็นของมนุษย์ ที่เป็นของทิพย์ กามที่ปรากฏเฉพาะหน้า ที่เนรมิตขึ้นเอง ที่ไม่ได้เนรมิต
ขึ้นเอง ที่ผู้อื่นเนรมิตให้ กามที่มีผู้ครอบครอง ที่ไม่มีผู้ครอบครอง ที่ยึดถือว่าเป็นของเราที่ไม่ยึดถือ
ว่าเป็นของเรา สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจรที่เป็นรูปาวจร ที่เป็นอรูปาวจรแม้ทั้งปวง กามที่เป็นเหตุ
เกิดแห่งตัณหา เป็นอารมณ์แห่งตัณหา ชื่อว่ากาม เพราะมีความหมายว่า นำปรารถนา นำยินดี นำ
ลุ่มหลง เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม

(๒) กิเลสกาม คือ ความพอใจ ความกำหนด ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ
ความดำริ ความกำหนด ความกำหนดด้วยอำนาจความดำริ ชื่อว่ากาม ได้แก่ ความพอใจด้วยอำนาจ
ความใคร่ ความกำหนดด้วยอำนาจความใคร่ ความเพติดเพลินด้วยอำนาจความใคร่ ความทะยาน
อยากด้วยอำนาจความใคร่ ความเชื่อใญ่ด้วยอำนาจความใคร่ ความเร่าร้อนด้วยอำนาจความใคร่

^{๔๔}ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๕๕๔.

^{๔๕}อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๖/๖๑๘.

ความสยบด้วยอำนาจความใคร่ ความติดใจด้วยอำนาจความใคร่ หวังน้ำคือความใคร่ กิเลสเครื่องประกอบคือความใคร่ กิเลสเครื่องยึดมั่นคือความใคร่ กิเลสเครื่องกั้นจิตคือความพอใจ ด้วยอำนาจความใคร่ในกามทั้งหลาย

สมจริงดังที่พระเจ้าอัทธมาสกเปล่งอุทานว่า

เจ้ากามเอ๋ย เราเห็นรากเหง้าของเจ้าแล้ว เจ้าเกิดเพราะความดำริ เราจักไม่ดำริถึงเจ้าอีก

เจ้าจักไม่เกิดมาเป็นอย่างนี้ได้อีกละเจ้ากามเอ๋ย

เหล่านี้เรียกว่า กิเลสกาม^{๔๖}

อุปมาของกามด้วยของ ๘ อย่าง

๑. เปรียบด้วยโครงกระดูก ด้วยว่าสุนัขที่กำลังหิวโซ ยืนอยู่ใกล้เสียงของคนฆ่าโค คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ เขาโยนโครงกระดูกที่เชือดชำแหละเนื้อออกหมดแล้ว มีแต่เลือดติดอยู่บ้างให้มัน สุนัขตัวนั้น เมื่อแตะโครงกระดูกที่เชือดชำแหละเนื้อออกหมดแล้ว และมีเลือดติดอยู่ มันไม่สามารถบรรเทาความหิวได้ มีแต่จะเหินเหินน้อยและหิวมากขึ้นไปอีก

๒. เปรียบด้วยชิ้นเนื้อ ด้วยว่านกแร้ง นกตะกรุม หรือนกเหยี่ยว คาบชิ้นเนื้อบินไป ผูกนกแร้งก็ดี ผูกนกตะกรุมก็ดี ผูกนกเหยี่ยวก็ดี เห็นอย่างนั้นจึงพากันโฉบบินเข้ารุมทั้งชิ้นเนื้อจากนกนั้น ถ้านกนั้นไม่รีบปล่อยชิ้นเนื้อเสีย มันอาจถึงตายหรือได้รับทุกข์ปางตาย เพราะชิ้นเนื้อนั้นเป็นเหตุ

๓. เปรียบด้วยคบเพลิง ด้วยว่าบุรุษถือคบเพลิงหยูที่กำลังติดไฟลุกโชน เดินทวนกระแสลมไป ถ้านุรุษนั้นไม่รีบปล่อยคบเพลิงหยูที่กำลังลุกโชนนั้น คบเพลิงนั้นก็จะมีมือใหม่มีแขน หรืออวัยวะน้อยใหญ่ส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย เขาอาจถึงตายหรือได้รับทุกข์ปางตาย เพราะคบเพลิงนั้น

๔. เปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง ด้วยว่ามีหลุมถ่านเพลิงที่ความลึกกว่า ๑ ศัวบุรุษ เต็มด้วยถ่านเพลิงที่ไม่มีเปลว ไร้ควัน ที่นั่น บุรุษคนหนึ่งเป็นคนรักตัวกลัวตาย ไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์มาถึงเข้า ขณะนั้น มีชาย ๒ คนเป็นคนแข็งแรงช่วยกันจับแขนเขาค้นละข้าง นุดลากเขาไปที่หลุมถ่านเพลิง บุรุษผู้นั้นไม่ปรารถนาจะตกลงไปในหลุมถ่านเพลิง เพราะถ้าหากตกลงไปอาจถึงตายหรือได้รับทุกข์ปางตาย

๕. เปรียบด้วยความฝัน ด้วยว่าคนหลับฝันเห็นสวนป่าสถานที่ สระโบกขรณีที่สวยงาม น่ารื่นรมย์ พอเขาตื่นขึ้นมาสิ่งเหล่านั้นก็หายไปหมด

๖. เปรียบด้วยของที่ยืมเขามา ด้วยว่าคนยืมทรัพย์สมบัติแก้วมณีและคุณทูลอย่างดีของคนอื่นมา นั่งบนยานพาหนะไป เขาสวมใส่ทรัพย์สมบัติที่ตนยืมเขามาไว้รอบตัว เดินไประหว่าง

^{๔๖}พ.ม. (ไทย) ๒๘/๓/๓๔-๓๕.

ร้านค้าในตลาด ประชาชนเห็นเขาก็ซุบซิบกันว่า คนนี้รวยจริง พวกคนรวยเขาใช้สอยทรัพย์กัน
อย่างนี้เอง พวกเจ้าของทรัพย์มาพบเห็นเขา ณ ที่ใดที่หนึ่งเข้า ก็จะพื้งนำทรัพย์สมบัติอันเป็นของ
ของตนคืนไปในที่นั้น ๆ

๗. เปรียบด้วยผลไม้ ด้วยว่าในราวป่าใหญ่ไม่ไกลจากหมู่บ้านหรือนิคม ต้นไม้ในราว
ป่านั้นมีผลตกคายนั่น แต่ยังไม่หล่นลงมาเลยสักผลเดียว ชายคนหนึ่งต้องการผลไม้ จึงเที่ยวเสาะ
แสวงหาผลไม้ เขามาถึงราวป่านั้น เห็นต้นไม้ที่มีผลตกคายนั่น เขาคิดว่าต้นไม้ไม่มีผลตกคายนั่น
แต่ไม่มีผลหล่นลงมาสักผลเดียว แต่เรารู้วิธีปีนต้นไม้ ทางที่ดีเราควรปีนขึ้นต้นไม้ขึ้นพ้ออ้อมและ
ไล่พอกให้เต็ม เขาจึงปีนขึ้นต้นไม้ขึ้นแล้วกินพ้ออ้อมและไล่พอกให้เต็ม ต่อมา มีชายคนที่ ๒ ต้องการ
ผลไม้ ถือนขวานที่คมกริบเที่ยวเสาะแสวงหาผลไม้ เขาถึงราวป่านั้น เห็นต้นไม้มีผลตกคายนั่น
เขาคิดว่าต้นไม้มีผลตกคายนั่น แต่ไม่มีผลหล่นลงมาสักผลเดียว และเราก็ไม่รู้วิธีปีนขึ้นต้นไม้
ทางที่ดีเราควรจะต้องตัดต้นไม้ที่โคนต้นแล้วกินพ้ออ้อมไล่พอกให้เต็ม เขาจึงตัดต้นไม้ที่โคนต้น
เมื่อเป็นอย่างนั้น ชายคนแรกที่ปีนขึ้นต้นไม้ก่อน ถ้าไม่รีบลงมาต้นไม้ ก็จะล้มทับมือเท้าหรือ
อวัยวะน้อยใหญ่ส่วนใดส่วนหนึ่งของเขาให้หักได้ เขาอาจถึงตายหรือได้รับทุกข์ปางตาย เพราะ
ต้นไม้เป็นเหตุ กามทั้งหลายก็เช่นเดียวกับอุปมาด้วยของ ๗ อย่างนี้ คือ มีความหวานชื่นน้อย
มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก^{๔๖}

โทษแห่งกามทั้งหลาย

เริ่มตั้งแต่ความทุกข์ยากความลำบากเดือดร้อน ที่ต้องประสบในการทำมาหาเลี้ยงชีพ
และแสวงหาสิ่งสมกามวัตถุไว้เสพเสวย ซึ่งเป็นสิ่งปกติธรรมดาที่แต่ละคนจะต้องอดทน ในการ
ดำรงชีวิตอยู่ในโลก ต้องทนแดดทนฝน ทนร้อนทนหนาว ทนเหนื่อยทนยาก บ้างขาดแคลน
อดอยากถึงตายไปก็มี บ้างขยันหมั่นเพียรสู้ทำงานด้วยความเหนื่อยยาก แด่งานกลับไม่สัมฤทธิ์ผล
ไม่ได้เงินทอง หรือขาดทุนย่อยยับไปต้องเศร้าโศกกลัดกลุ้มทรมานทรมาย เมื่อหามาได้แล้วก็เป็นทุกข์
ในการระวังรักษา บางทีประสบภัย เช่น ถูกโจรปล้น คนลัก ไฟไหม้ เดือดร้อนวุ่นวายไปอีก

ครั้นได้กามวัตถุมาไว้ครอบครอง มนุษย์ผู้เขลาต่อสัจธรรมก็ลุ่มหลงตกเป็นทาสของมัน
ยกเอากามวัตถุที่เป็นของไม่จริงไม่แท้ มาเป็นเหตุถูกเหยียดหยามกัน ก่อทุกข์ให้แก่กันมากขึ้น
บ้างก็อิจฉาริษยากัน ทะเลาะวิวาทขัดแย้งเบียดเบียนกัน เพราะเห็นแก่กามวัตถุ แย่งชิงกันซึ่งกาม
วัตถุในรูปของทรัพย์สินต่าง ๆ อย่างที่กล่าวในบาลีว่า “ราชาที่วิวาทกับราชา กษัตริย์ที่วิวาทกับ
กษัตริย์ พรหมณ์ที่วิวาทกับพรหมณ์ คหบดีที่วิวาทกับคหบดี แม่ทะเลาะกับลูก ลูกทะเลาะกับ
แม่ พ่อทะเลาะกับลูก ลูกทะเลาะกับพ่อ พี่น้องชายทะเลาะกับพี่น้องชาย พี่น้องหญิงทะเลาะกับ
พี่น้อง” บ้างถึงไม่ลงมือหรือถึงกับใช้ศาสตราวุธเข่นฆ่ากันถึงตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง ถึงพวกที่

^{๔๖}ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒-๔๘/๔๓-๔๖.

ตระเตรียมอาวุธยุทธภัณฑ์เข้าปะทะทำสงครามล้างผลาญกัน ใช้หอกดาบแหลนหลาวจ้าวปืน ยังแทง ตัด ศีรษะ ระเบิดกัน ก็เพราะกำเป็นเหตุ บ้างก็ประกอบการทุจริตมีจีปสันแย่งชิงคบชู้เป็นต้น ถูกจับได้เขาก็นำไปลงโทษทัณฑ์ต่างๆ เป็นครุโทษบ้าง ลหุโทษบ้าง ครั้นตายแล้วก็ยังต้องได้รับความทรมานในอบายทุกดิวินิบาตกรออีก ทั้งนี้ก็เพราะสาเหตุจากกำ^{๔๔}

มนุษย์ทั้งหลายได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจครอบงำของกำทั้ง ๒ นี้อย่างไร ก็เป็นที่เห็นๆ กันอยู่แล้ว มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายยึดมั่นอยู่ว่า ความสุขของเขาจะมีได้ก็ต้องอาศัยกำ ก็ต้องได้เห็นรูป ได้ฟังเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรสและได้ถูกต้องสิ่งที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ ปราศจากสิ่งเหล่านี้เสียแล้วเขาจะมีความสุขไม่ได้ แม้ตัวความใคร่เองซึ่งมีสภาพ เป็นสิ่งเร้าร้อนกระวนกระวาย ทำปัญญาให้มีคมน ทำจิตให้ตกต่ำ เขาก็ยังเข้าใจผิดไปว่าเป็นบ่อเกิดแห่งความสุขของเขา ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเขาไม่เคยได้รับความสุขใด ที่เหนือกว่านี้หรือแปลกไปกว่านี้ เช่นความสุขอันเกิดจากความสงบหรือเกิดจากคุณธรรม เหมือนเด็กที่พอใจแต่ในความสุข อันเกิดจากการเล่นทรายหรือโคลนตม แต่พอเขาเป็นผู้ใหญ่แล้ว เขาก็เลิกพอใจในความสุขอย่างนั้น แต่พอใจในความสุขที่สะอาดกว่า ประณีตกว่า เขาจะไปจับต้องทรายหรือโคลนตม ก็ด้วยความจำเป็นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เช่น เกี่ยวกับการงานเป็นต้น แล้วก็รีบล้างมือล้างตัวให้สะอาด

ในทำนองเดียวกัน คนที่จิตใจยังเยาว์ยังไม่ได้รับการพัฒนาทางจิตใจ ย่อมพอใจหมกมุ่นมัวเมาอยู่ในกำ ด้วยความสำคัญมั่นหมายผิดและยึดมั่นอยู่ว่า “กำนี้เท่านั้น เป็นบ่อเกิดแห่งความสุข” แม้ถูกหนามแห่งกำทิ่มแทงเอา ถูกไฟคือกำเผาจนเอาก็ยังไม่รู้สึก สำคัญผิดไปอีกกว่าเป็นเพราะเหตุอื่นและโทษสิ่งนั้นสิ่งนี้ ที่แท้เป็นเรื่องของความใคร่ในกำคุณของตนเอง เป็นเรื่องความยึดมั่นของตนเอง

ตัวอย่างเช่นชายหนุ่มรักหญิงสาว ซึ่งโดยทั่วไปแล้วเป็นความใคร่ในกำคุณเสียมากกว่าความรักแท้รักบริสุทธิ์ แต่เขายังเข้าใจผิดว่าความรักของเขาบริสุทธิ์ เขารักด้วยต้องการเซยชมรูป เสียง กลิ่น รสและผัสสะทางกายที่จะพึงได้จากหญิงนั้น แม้จะมีเรื่องคุณธรรมและความเห็นอกเห็นใจเจืออยู่ด้วยก็ตาม ข้อพิสูจน์ว่าเขารักใคร่ด้วยอำนาจกำคุณก็คือ ถ้าหญิงนั้นไปเกี่ยวข้องกับชายอื่นในแง่เสน่ห์หา เขาจะโกรธมากอาจทำลายชีวิตของผู้หญิงนั้นเสียก็ได้ นี่หรือรักแท้รักบริสุทธิ์ความจริงมันคือกำคุณ ที่เขาพากันเรียกเสียใหม่ว่าความรัก เพราะความรักของเขาเต็มไปด้วยความยึดมั่น หวงแหน คับแค้น เราร้อน ริษยาและทำให้เกิดโทสะง่ายที่สุด ในกรณีนี้หญิงสาวรักชายหนุ่มก็เหมือนกัน

^{๔๔}พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ความสุขตามหลักพุทธธรรม วิธีปฏิบัติต่อความสุขเพื่อเข้าถึงความสุขที่สูงขึ้น, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑-๒๒.

ในรายที่แต่งงานกันจนมีลูกด้วยกันแล้ว ถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไปรักคนอื่นอีก ก็ถือเป็นเรื่องเดือดร้อนมาก ความริษยา ความชิงชัง ความอาฆาตเคียดแค้นเกิดขึ้น อย่างสุดพรรณนาได้ จนถึงกับทำร้ายทุบตี และประหารชีวิตของฝ่ายหนึ่งเสียก็มี ความเคียดแค้นเหล่านั้นสืบเนื่องมาจากความโกรธ ความยึดมั่นในกาม ข้อพิพาทนั้นก็อยู่ในรายที่เรามิได้มีความโกรธ ความยึดมั่นในกามก็ไม่ทำให้เราเดือดร้อนได้ ไม่ว่าเขาผู้นั้นจะไปทำอะไร อย่างไร กับใครที่ไหน^{๔๕}

กิเลสแยกออกเป็น ๓ ระดับคือ (๑) กิเลสอย่างหยาบ คือ กายทุจริต วาจาทุจริต มโนทุจริต (๒) กิเลสอย่างกลาง คือ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก (๓) กิเลสอย่างละเอียด คือ ความตริกลึงๆถึงญาติความตริกลึงๆถึงชนบท ความตริกลึงๆเพื่อความเป็นผู้ไม่ตาย ความตริกลึงๆที่ประกอบด้วยความเอ็นดูผู้อื่นความตริกลึงๆที่ประกอบด้วยลาภ สักการะและความสรรเสริญ ความตริกลึงๆที่ประกอบด้วยความไม่ดูหมิ่น^{๔๖} กิเลสอย่างหยาบ เรียกว่า วิติกมกิเลส กิเลสอย่างกลาง เรียกว่า ปริยฐานกิเลส และกิเลสอย่างละเอียด เรียกว่า อนุสัยกิเลส ๓ ปุณฺชนทุกคนย่อมมีกิเลสทั้ง ๓ กลุ่มนี้อยู่ทั้งสิ้น เป็นเพียงแต่ว่าใครจะมีมากหรือน้อย หรือรุนแรงในด้านใดเท่านั้น สิ่งที่ทำให้เราให้เดือดร้อนวุ่นวายอยู่ในชีวิตประจำวันก็คือ ต้องเดือดร้อนด้วยความยึดมั่นถือมั่นที่ดี ต้องเวียนว่ายตายเกิดที่ดี สิ่งเหล่านี้เกิดจากกิเลสที่รบกวนเราทั้งสิ้น จึงทำให้เราเดือดร้อนให้เศร้าหมองมัวหมอง เปรียบเหมือนร่างกายของเรา ถ้ามีสิ่งสกปรกอยู่ที่ทำร่างกายเราให้มัวหมองได้เช่นเดียวกับกระจกเงา เมื่อมีสิ่งสกปรกติดอยู่ที่ทำให้กระจกเงามัวหมอง ไม่อาจมองเห็นสิ่งทั้งหลายได้ชัด ใจที่ถูกกิเลสครอบงำมากก็เหมือนกันยากที่จะเห็นอรรถเห็นธรรมได้^{๔๗}

เพื่อความเข้าใจและจดจำง่าย ตามที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสสั่งสอนพุทธบริษัทเพื่อให้เข้าถึงธรรม จึงจัดกิเลสออกเป็นหมวดหมู่เช่น

๑. อาสวกิเลส อาสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมม หรือคองนอนเนื่องอยู่ในสันดาน ไหลซึมซาบไป ย้อมจิตเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ คือ (๑) กามราคานุสัย กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานคือกามราคะ (๒) ปฏิฆานุสัย กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานคือปฏิฆะ (๓) มานานุสัย กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานคือมานะ (๔) ทิฏฐานุสัย กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานคือทิฏฐิ (๕) วิจิกิจฉานุสัย กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานคือวิจิกิจฉา (๖) ภวราคานุสัย กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานคือภวราคะ (๗) อวิชขานุสัย กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานคืออวิชชา^{๔๘}

^{๔๕}วสิน อินทสระ, **หลักธรรมอันเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมธาทราย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๒-๑๒๔.

^{๔๖}ฐ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๖๔/๔๖๒.

^{๔๗}พระธรรมวิสุทธิกวี, **ชำระใจให้ไร้ทุกข์**(เล่ม๑), (นนทบุรี : พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๓๔.

^{๔๘}อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๕/๖๐๕-๖๐๖.

๒. อุปกิเลส หมายถึง กิเลสที่จรมาคัวยอำนาจโลภะ โทสะ โมหะ แล้วทำจิตเดิม (กว้างจิต) ที่เมื่อก่อกิเลสอยู่แล้วให้ต้องเศร้าหมอง

ภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสแห่งจิต คือ

(๑) อภิขฌาวิสมโลภะ ความโลภไม่สม่ำเสมอคือ ความเพ่งเล็งอยากได้ (๒) พยาบาท ความคิดปองร้ายผู้อื่น (๓) โกรธ ความโกรธ (๔) อุปนาหะ ความผูกโกรธ (๕) มักจะ ความลบหลู่ คุณท่าน (๖) ปฬาสะ ความดีเสมอ (๗) อีสสา ความริษยา (๘) มัจฉริยะ ความตระหนี่ (๙) มายา มารยา (๑๐) สาถะยะ ความโอ้อวด (๑๑) ถัมภะ ความหัวดี (๑๒) สารัมภะ ความแข่งดี (๑๓) มานะ ความถือตัว (๑๔) อติมานะ ความดูหมิ่นเขา (๑๕) มทะ ความมัวเมา (๑๖) ปมาทะ ความประมาท^{๕๓}

ภิกษุทั้งหลาย ช่างซ่อมผ้าจะพืงนำผ้าที่สกปรก เปราะเปื้อน ใส่ลงในน้ำย้อมสีคือสีเขียว สีเหลือง สีแดงหรือสีชมพู ผ้าผืนนั้นจะพืงเป็นผ้าที่ย้อมได้ไม่ดี มีสีไม่สดใส ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะผ้าผืนนั้นเป็นผ้าที่ไม่สะอาด แม้ฉันใด เมื่อจิตเศร้าหมอง ทุกคติก็เป็นอันหวังได้ ฉะนั้น เหมือนกัน ช่างซ่อมจะพืงนำผ้าที่สะอาดหมดจด ใส่ลงในน้ำย้อมสี คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือ สีชมพู ผ้าผืนนั้นจะพืงเป็นผ้าที่ย้อมได้ดี มีสีสดใส ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะผ้าผืนนั้นเป็นผ้าที่สะอาด แม้ฉันใด เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง ทุกคติก็เป็นอันหวังได้ ฉะนั้นเหมือนกัน^{๕๔}

๓. นิรวณูปกิเลส หมายถึง กิเลสเป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง ไม่อ่อน ไม่เหมาะแก่การใช้งาน ไม่ผุดผ่อง พืงชาน ไม่ตั้งมั่นดีเพื่อความสิ้นอาสวะ^{๕๕} เมื่อครอบงำจิตย่อมบั่นทอนกำลังปัญญา ไม่รู้ประโยชน์ตน ไม่รู้ประโยชน์ผู้อื่น ไม่รู้ประโยชน์ทั้งสอง หรือจักทำให้แจ้งซึ่งญาณทัสสนะที่ ประเสริฐ อันสามารถอันวิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ ด้วยปัญญาที่ไม่มีกำลังที่อ่อนกำลังได้^{๕๖}

๕ ประการ (๑) กามฉันทะ ความพอใจในกาม ความเสน่หากาม ความระหายกาม ความร่อนรน เพราะกาม ความสยบอยู่กับกาม การหยั่งลงสู่กาม ความกำหนัดมาก ความกำหนัดจัด ภาวะของผู้กำหนัดมาก ความเพ่งเล็ง (๒) พยาบาท ความคิดร้าย ความร้ายกาจ ความใจร้าย ภาวะของผู้มีจิตถูก โทสะประทุษร้ายแล้ว ความพินาศแห่งจิต ภาวะของผู้พยาบาท ความพิโรธ ความพิโรธตอบ ความดูร้าย การให้ผู้อื่นหลงน้ำตา ความไม่พอใจแห่งจิต (๓) ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม ความที่จิต ไม่เหมาะสม ความที่จิตไม่ควรแก่การงาน ความหดหู่ ความหวนไหวแห่งจิต (๔) อุทธัจจกุกกุจจะ ความพืงชานและร้อนใจ ความไม่สงบแห่งจิต ความซัดส่ายแห่งจิต ความหมุนเวียนแห่งจิต มีอาทิว่า เราไม่ได้ทำความดีไว้ เราไม่ได้ทำกุศลไว้ เราไม่ได้ทำการด้านทานสิ่งที่น่ากลัวไว้ เราทำบาป

^{๕๓}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๑/๖๓-๖๔.

^{๕๔}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐/๖๒-๖๓.

^{๕๕}อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๓/๒๗.

^{๕๖}อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๑/๕๐.

ไว้แล้ว เราทำกรรมชั่วซ้ำไว้แล้ว เราทำความผิดไว้แล้ว (๕) วิจิจฉาความดั่งเลงสยั ความกังขา ความกินแหนง ภาวะของผู้กินแหนง ความเคลือบแคลง ความแคลงใจ ความสอเงื่อน ทางสอง แพร่ง ความสงสัย ความยึดถือหลายอย่าง ความสับสน ความกระเลื่อกระสน ความยึดถือไม่ รอบคอบ ความหวาดสะดุ้งแห่งจิต รอยขีดเขียนในใจ^{๕๗}

๔. วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง เครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา ๑๐ อย่าง คือ (๑) โสภาส แสงสว่าง (๒) ญาณ (๓) ปีติ (๔) ปัสสัทธิ (๕) สุข (๖) อธิโมกษ์ (๗) ปักคหะ การประคองไว้ (๘) อุပ္ภูฏานะ การเข้าไปตั้งไว้ (๙) อุเบกขา (๑๐) นิกันติ ความใคร่^{๕๘}

เหตุที่เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส ความเศร้าหมองแห่งวิปัสสนา เพราะเป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติกรรมฐาน และได้เสวยผลแห่งวิปัสสนาอ่อนๆ ก็เกิดความเข้าใจผิดคิดว่าตนเอง ได้บรรลุมรรคผล จึงหลงเพลินเพลินอยู่แล้วหยุดบำเพ็ญเพียรเสีย ทำให้ไม่ได้รับความก้าวหน้าใน วิปัสสนาญาณต่อไป จัดเป็นสังขตขางไม่ให้บรรลุธรรมสูงขึ้น^{๕๙}

อำนาจแห่งกิเลสมาร

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ศาลวัน อุทยานอันเป็นที่เสด็จประพาสของ พวกมัลลกะชัตริย์ กรุงกุสินารา สมัยนั้น ภิกษุเป็นจำนวนมากเป็นผู้มีจิตฟุ้งซ่านเพราะมีจิตไม่สงบ เพราะเป็นผู้มากไปด้วยอุทธัจจะเย่อหยิ่ง กลับกลอก กวัดแกว่ง ปากกล้า วาจาหยาบ วาจาพล่อย เหลวไหลเหตูมากไปด้วยฉิรัจฉานกถา มีสติหลงลืม มีความประมาทเป็นที่ตั้ง ไม่สำนึกตัว ไม่มี สัมปชัญญะความรู้ตัวโดยประการทั้งปวง มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิด ไม่สำรวมอินทรีย์ ทั้งหลายมีมนินทรีย์เป็นต้น

พระผู้มีพระภาค ทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า

ภิกษุผู้ไม่รักษากาย มีความเห็นผิด

ถูกถีนมิทระครอบงำ ย่อมไปสู่อำนาจมาร^{๖๐}

สัตว์โลกถูกกิเลสเลียบแทง โดยโทษอันมีพิษคืออวิชชา เป็นโทษเพราะกิเลส รุ่งรัง ยุ่งเหยิงด้วยวราคะ โทสะ โมหะ ถูกสวามมัคด้วยตัณหา ถูกตาข่ายคือตัณหาครอบ ถูกกระแสนคือ ตัณหาพัดไป ประกอบด้วยเครื่องผูกคือตัณหา หมกมุ่นด้วยอนุสัยคือตัณหา ร้อนด้วยความร้อน คือตัณหา ถูกความเร่าร้อนคือตัณหาเผาผลาญ สวามมัคด้วยทิฏฐิ ถูกตาข่ายคือทิฏฐิครอบ

^{๕๗} พ.อุติ.อ. (ไทย) ๔๕/๓๐๕-๓๑๐.

^{๕๘} พ.อุ.อ. (ไทย) ๖๓/๖๔๘.

^{๕๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช. ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ “คำวัด”, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันสื่อธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๕๑๔.

^{๖๐} พ.อุ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๒/๒๓๗.

ถูกกระแสคือทฤษฎีพัฒนาไป ประกอบด้วยเครื่องผูกคือทฤษฎี หมกมุ่นด้วยอนุสัยคือทฤษฎี ร้อนด้วยความร้อนคือทฤษฎี ถูกความเร่าร้อนคือทฤษฎีเผาผลาญ เข้าถึงชาติติดตามด้วยชรา ถูกพยาธิครอบงำ ถูกมรณะก่กัจัดตถึงทุกข์ห่อหุ้มด้วยตัณหา ล้อมด้วยกำแพงคือชรา แวดวงด้วยบ่วงคือมัจจุมีเครื่องผูกพันมาก ผูกด้วยเครื่องผูกคือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลสและทุจริต เดินไปในที่คับแคบมาก หมกมุ่นด้วยเครื่องพัวพันมาก ตกลงไปในเหวใหญ่ เดินไปในที่ก้นดรามาก เดินไปสู่สงสารใหญ่ หมกมุ่นกลับลงไปหลุมใหญ่ ตกลงไปในบ่อลึก โลกสันนิวาสถูกก่กัจัด ร้อนด้วยไฟคือ รากะ โทสะ โมหะ ชุ่มไปด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมลำบาก ไม่มีที่ด้านทานเป็นนิตย์ ถูกลงอาชญา โจรชุกชุม ผูกพันอยู่ในวัฏฏะ ปราภฏในตะแลงแกง ไร้ที่พึ่ง นำสงสารอย่างย้ง ถูกทุกข์ทิ่มแทง ถูกเบียดเบียนตลอดกาลนาน กำหนดอยู่เป็นนิตย์ กระจายอยู่เป็นนิตย์ บอด มองไม่เห็น ตาเสีย ไม่เป็นผู้นำ แล่นไปนอกฤดู เดินไปผิดทาง ตกลงไปในห้วงใหญ่ หมกมุ่นด้วยทฤษฎี ๒ ปฏิบัติผิดด้วยทุจริต ๓ ประกอบด้วยโยคะ ๔ ร้อยรัดด้วยเครื่องร้อยรัด ๔ ยึดมั่นด้วยอุปาทาน ๔ เข้าถึงคติ ๕ กำหนดด้วยกามคุณ ๕ ถูกนิรณัม ๕ ทับ ทะเลาะกันด้วยเหตุวิวาท ๖ กำหนดด้วยหมู่ตัณหา ๖ หมกมุ่นด้วยทฤษฎี ๖ เสาะสาย์ไปด้วยอนุสัย ๗ ประกอบด้วยสังโยชน์ ๗ เชื้อหยังด้วยมานะ ๗ หมกมุ่นไปตามโลกธรรม ๘ นำไปด้วยมิจจิตตะ ๘ ประทุษร้ายด้วยบุรุษโทษ ๘ ผูกอาฆาตด้วยอาฆาตวัตถุ ๘ เชื้อหยังด้วยมานะ ๘ กำหนดด้วยธรรมอันมีตัณหาเป็นมูล ๘ เสร้าหมองด้วยกิเลสวัตถุ ๑๐ ผูกอาฆาตด้วยอาฆาตวัตถุ ๑๐ ประกอบด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประกอบด้วยสังโยชน์ ๑๐ นำไปด้วยมิจจิตตะ ๑๐ ประกอบด้วยมิจจาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ ประกอบด้วยอันตคาหิกทฤษฎีมิวัตถุ ๑๐ หน่วงเหนี่ยวด้วยธรรมทำให้เนิ่นช้า คือ ๑๐๘ หมกมุ่นด้วยทฤษฎี ๖๒^{๖๐}

กิเลสจัดว่าเป็นมาร เพราะหากว่าเกิดขึ้นในจิตใจของผู้ใดแล้ว ย่อมเผาผลาญจิตใจของผู้นั้นให้ขุ่นมัวเสร้าหมอง เร่าร้อนกระวนกระวาย เมื่อได้ยั้งที่ใจปรารถนาก็มักคิดหรือลุ่มหลงมัวเมาอยู่กับสิ่งนั้น ทำให้จิตใจมีคบอดไม่มีปัญญาพิจารณาเห็นความจริง เมื่อไม่ได้ก็ต้องดิ้นรนขวานขวายทะเยอทะยานแสวงหา โดยไม่คำนึงถึงวิธีการที่จะได้มา บางครั้งถึงกับต้องประกอบอกุศลกรรมทำความชั่วทั้งทางกาย วาจา ใจ ผลคือได้รับความทุกข์ความเดือดร้อนในปัจจุบัน และต้องไปชดใช้ผลกรรมในชาติหน้า ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ร่ำไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

กล่าวโดยสรุป กิเลสมาร คือ สภาวะของนามธรรมที่ผูกมัดจิตใจสัตว์ ให้ลุ่มหลงติดอยู่ในกามอันเปรียบด้วยน้ำผึ้งอันเจือด้วยยาพิษ ซึ่งมีสุขน้อยมีทุกข์มาก และไม่ให้หลุดพ้นไปจากทุกข์ หรือสภาพที่คอยเผาผลาญจิตใจให้ขุ่นมัวเสร้าหมองเร่าร้อนกระวนกระวาย อันเป็นเหตุให้เกิด

^{๖๐} พุ.อติ.อ. (ไทย) ๔๕/๒๖๕-๒๗๐.

ความทุกข์ความเดือดร้อน มีสามระดับคือ อย่างต่ำ อย่างกลาง อย่างละเอียด ซึ่งจะคอยชักนำให้บุคคลประพฤติชั่ว และขัดขวางไม่ให้ทำความดีสำเร็จ

๒.๓.๒ ขันธ์มาร

ขันธ์มาร หมายถึง ชีวิตและร่างกายของเราทุกคนเป็นมาร ร่างกายเกิดขึ้นเพราะมีสภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งหรือที่เรียกว่าขันธ์ ๕^{๖๒} “ขันธ์” แปลว่า กอง, พวง, หมวด, หมู่, ลำตัว, หมวดหนึ่งๆ ของรูปธรรมและนามธรรมทั้งหมด ที่แบ่งออกเป็นห้ากอง^{๖๓} ประกอบด้วย

กองแห่งรูป ได้แก่ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ รูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต รูปที่เป็นปัจจุบัน รูปที่เป็นภายในตน รูปที่เป็นภายนอกตน รูปหยาบ รูปละเอียด รูปชั้นต่ำ รูปชั้นประณีต รูปไกล หรือรูปใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า “รูปขันธ์”^{๖๔}

กองแห่งเวทนา ได้แก่ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เวทนาที่เป็นอดีต เวทนาที่เป็นอนาคต เวทนาที่เป็นปัจจุบัน เวทนาที่เป็นภายในตน เวทนาที่เป็นภายนอกตน เวทนาหยาบ เวทนาละเอียด เวทนาชั้นต่ำ เวทนาชั้นประณีต เวทนาไกล หรือเวทนาใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า “เวทนาขันธ์”^{๖๕}

กองแห่งสัญญา ได้แก่ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ สัญญาที่เป็นอดีต สัญญาที่เป็นอนาคต สัญญาที่เป็นปัจจุบัน สัญญาที่เป็นภายในตน สัญญาที่เป็นภายนอกตน สัญญาหยาบ สัญญาละเอียด สัญญาชั้นต่ำ สัญญาชั้นประณีต สัญญาไกล หรือสัญญาใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า “สัญญาขันธ์”^{๖๖}

กองแห่งสังขาร ได้แก่ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง คือ สังขารที่เป็นอดีต สังขารที่เป็นอนาคต สังขารที่เป็นปัจจุบัน สังขารที่เป็นภายในตน สังขารที่เป็นภายนอกตน สังขารหยาบ สังขารละเอียด สังขารชั้นต่ำ สังขารชั้นประณีต สังขารไกลหรือสังขารใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า “สังขารขันธ์”^{๖๗}

กองวิญญาน ได้แก่ วิญญานอย่างใดอย่างหนึ่ง คือวิญญานที่เป็นอดีต วิญญานที่เป็นอนาคต วิญญานที่เป็นปัจจุบัน วิญญานที่เป็นภายในตน วิญญานที่เป็นภายนอกตน วิญญานหยาบ

^{๖๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๘๕/๒๗๗.

^{๖๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๖-๒๗.

^{๖๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒/๑.

^{๖๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘/๔.

^{๖๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๔/๗.

^{๖๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐/๑๐.

วิญญาณละเอียด วิญญาณชั้นต่ำ วิญญาณชั้นประณีต วิญญาณไกลหรือวิญญาณใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า “วิญญาณขันธ”^{๖๘}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ให้ความหมายของ “ขันธ ๕ หรือ เบญจขันธ” ไว้ว่า กองแห่งรูปธรรมและนามธรรมห้าหมวดที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์บุคคล ตัวคน เรา เขาเป็นต้น, ส่วนประกอบห้าอย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต คือ (๑) รูปขันธ (กองรูป, ส่วนที่เป็นรูป, ร่างกาย, พฤติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย, ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด, สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ) (๒) เวทนาขันธ (กองเวทนา, ส่วนที่เป็น การเสวยรสอารมณ์, ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ) (๓) สัญญาขันธ (กองสัญญา, ส่วนที่เป็น ความกำหนดหมาย, ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ เช่นว่า ชาวเขียว ดำ แดง เป็นต้น) (๔) สังขารขันธ (กองสังขาร), ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง, สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ, คุณสมบัติต่างๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิตให้เป็นกุศล อกุศล อภัยกฤต) (๕) วิญญาณขันธ (กองวิญญาณ, ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์, ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ได้แก่ วิญญาณ ๖)^{๖๙}

คราวหนึ่ง ท่านพระราชาเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ เมื่อถวายอภิวาทแล้ว จึงนั่ง ณ ที่อันเหมาะสม ครั้นแล้วได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่พระองค์ตรัสว่า ‘มาร มาร’ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระองค์จึงตรัสว่า ‘มาร’”

พระผู้มีพระภาค ตรัสตอบว่า “ราชะ เมื่อมีรูป จึงมีมาร มีผู้ทำให้ตาย หรือมีผู้ตาย เพราะฉะนั้น เธอจึงเห็นรูปว่า เป็นมาร เป็นผู้ทำให้ตาย เป็นผู้ตาย เป็นโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร เป็นของลำบาก เป็นเหตุเกิดแห่งของลำบาก”^{๗๐}

อีกคราวหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่พระนครสาวัตถี ครั้นนั้น ท่านพระราชาเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่งในที่อันเหมาะสม ได้กราบทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่พระองค์ตรัสว่า ‘มาร มาร’ มารเป็นอย่างไร”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ราชะ รูปเป็นมาร เวทนาเป็นมาร สัญญาเป็นมาร สังขารเป็นมาร วิญญาณเป็นมาร”^{๗๑}

^{๖๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖/๑๓.

^{๖๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๕.

^{๗๐} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๑๖๐/๒๕๓.

^{๗๑} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๑๓๐/๒๖๒.

(๑) รูปเป็นมาร

มหาภูต ๔ และรูปอาศัสมหาภูต ๔ นี้ เรียกว่า รูป^{๑๒} ที่ชื่อว่า “รูป” เพราะอรรถว่า ย่อมแตกดับไปด้วยหนวบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง ระหายบ้าง ย่อมแตกดับไปด้วยสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน^{๑๓}

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปราสาทของนางวิสาขาในนิมิตตาราม พระนครสาวัตถี พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์จำนวนมาก ครั้งนั้น ในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ ค่ำพระจันทร์เต็มดวง พระผู้มีพระภาคทรงมีภิกษุสงฆ์แวดล้อมประทับนั่งในที่แจ้ง

ครั้งนั้น ภิกษุรูปหนึ่งลุกจากอาสนะ ห่มผ้าเฉียงบ่า ประนมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ของทูลถามเหตุอย่างหนึ่งกับพระองค์ ถ้าพระผู้มีพระภาคทรงประทานวโรกาส ที่จะตอบปัญหาแก่ข้าพระองค์”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ภิกษุ ถ้าเช่นนั้น เธอจงนั่งบนอาสนะของตนแล้วถามปัญหาที่เธอต้องการจะถามเถิด”^{๑๔} ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้รูปขันธปรากฏ”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ภิกษุ มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้รูปขันธปรากฏ”^{๑๕}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ให้ความหมายของรูปไว้ว่า คือ สภาวะที่แปรปรวนแตกสลายเพราะปัจจัยต่าง ๆ อันขัดแย้ง, ร่างกายและส่วนประกอบฝ่ายวัตถุพร้อมทั้งพฤติกรรมและคุณสมบัติของมัน, ส่วนที่เป็นร่างกับคุณและอาการ^{๑๖}

รูปประกอบขึ้นด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ คือ

(๑) ปฐวีธาตุ คือ ปฐวีธาตุภายในก็มี ปฐวีธาตุภายนอกก็มี ปฐวีธาตุภายในคืออุปาตินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข็งแ้ง เป็นของหยาบ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไส้ใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า

^{๑๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๗.

^{๑๓} ขุ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๕๑.

^{๑๔} ส.ข. (ไทย) ๑๓/๘๒/๑๓๔-๑๓๕.

^{๑๕} ส.ข. (ไทย) ๑๓/๑๓๖-๑๓๗.

^{๑๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๒.

หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใดที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข็งแข็ง เป็นของหยาบ นี่เรียกว่า ปรฐวีธาตุภายใน^{๗๗}

(๒) อาโปธาตุ คือ อาโปธาตุภายในก็มี อาโปธาตุนอกก็มี อาโปธาตุภายในคือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบมีความเอิบอาบ ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ น้ำตา มันทัน เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูล หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ นี่เรียกว่า อาโปธาตุภายใน^{๗๘}

(๓) เตโชธาตุ คือ เตโชธาตุภายในก็มี เตโชธาตุนอกก็มี เตโชธาตุภายในคือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเร่าร้อน มีความเร่าร้อน ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เร่าร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว และลิ้มรสแล้ว หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใดที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเร่าร้อน นี่เรียกว่า เตโชธาตุภายใน^{๗๙}

(๔) วาโยธาตุ คือ วาโยธาตุภายในก็มี วาโยธาตุนอกก็มี วาโยธาตุภายในคือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้น เบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจ เข้า ลมหายใจออก หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใดที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา นี่เรียกว่า วาโยธาตุภายใน^{๘๐}

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ‘ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่’

ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้วแบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แม้ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ‘ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่’^{๘๑}

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ว่า

^{๗๗}ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๕/๔๐๕.

^{๗๘}ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๐/๔๐๖.

^{๗๙}ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๑/๔๐๖-๔๐๗.

^{๘๐}ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๒/๔๐๗.

^{๘๑}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

‘ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อใน
กระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก
อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น
น้ำตา เพลวมน้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร’^{๘๒}

ร่างกายจัดว่าเป็นมาร เพราะต้องคอยดูแลไม่ให้สกปรก เลอะเทอะเปื้อนเปื้อนไปด้วย
สิ่งที่ไม่สะอาดต่าง ๆ ต้องคอยทะนุถนอมรักษาเนื้อตัวผิวพรรณ ให้สะอาดสวยงามเต่งตึงเปล่งปลั่ง
ไม่หย่อนยาน แสงหาอาหารมีรสชาติเอร็ดอร่อย และยาบำรุงที่มีสรรพคุณหรือคุณค่าทาง
โภชนาการที่เป็นประโยชน์ต่อร่างกาย มาบำรุงบำเรอปรนเปรอให้เกิดความสุขความสมบูรณ์
ครั้นยามเจ็บป่วยก็ต้องไปหายารับประทาน เมื่อไม่หายก็ต้องไปหาหมอหาพยาบาล ให้ช่วยทำ
การตรวจวินิจฉัยรักษา เพราะกายนี้เป็นที่เกิดที่อาศัยของโรค เป็นรังแห่งโรค เพราะฉะนั้น อาพาธ
ต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นในกายนี้ เช่น โรคจักษุ โรคตา โรคจมูก โรคลิ้น โรคทางร่างกาย โรคทางศีรษะ
โรคในหู โรคปาก โรคฟัน โรคไธ โรคหืด โรคไขหวัด โรคไขพิษ โรคไขเชิงไข โรคในท้อง โรค
ลมสลบ โรคบิด โรคจุกเสียด โรคลงราก โรคเรื้อน โรคฝี โรคกลาก โรคมอคร่อ โรคลมบ้าหมู
โรคหิดเปื้อย โรคหิดคัน โรคหูด โรคละลอก โรคคุดทะราด โรคอาเจียน โรคโลหิต โรคคิเคื้อด
โรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคริดสีดวง หูด โรคบวม อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสหะ
เป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธสันนิบาต อาพาธอันเกิดแต่ฤดูแปรปรวน อาพาธ
อันเกิดจากการบริหารไม่สมำเสมอ อาพาธอันเกิดแต่ความเพียรเกินกำลัง อาพาธอันเกิดแต่วิบาก
ของกรรม ความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ความสัมผัส
แห่งเหลือบ ยุง ลม แดดและสัตว์เลื้อยคลาน ถูกต้อง ครอบงำ กลุ่มรุมประกอบเข้าแล้ว^{๘๓}
โรคบางอย่างหายเองโดยไม่ต้องรักษา โรคบางอย่างต้องรักษาถึงจะหายไม่รักษาไม่หาย แต่โรค
บางอย่างถึงจะพยายามรักษาอย่างไรก็ไม่หาย

บางทีเกิดมามีร่างกายไม่สมบูรณ์ทุรพลพิกลพิการเช่น มีแขนขาด ขาขาด ตาบอด หู
หนวก เป็นเปลี้ยเป็นง่อยอัมพฤกษ์อัมพาต ขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวไปไหนมาไหนไม่ได้ ต้องเป็น
ภาระของผู้อื่น หรือต้องมีผู้อื่นคอยดูแลช่วยเหลือประคับประคอง จึงจะดำเนินชีวิตอยู่ได้
หรือไม่อย่างนั้น ก็เป็นผู้ที่มีสุขภาพร่างกายสมบูรณ์แข็งแรง แต่ปล่อยจิตใจให้ตกอยู่ภายใต้อำนาจ
การครอบงำของกิเลสตัณหา เป็นเหตุให้ประมาทลุ่มหลง มัวเมา สนุกสนานเพลิดเพลินในกามคุณ
คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส จนถอนตัวไม่ขึ้น เกิดอึดอัดตัวตนในรูปร่างสังขารขึ้นว่า นี่ตัวเรา นี่
เป็นของ ๆ เรา

^{๘๒}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๖.

^{๘๓}ข.จ. (ไทย) ๓๐/๑๘/๑๑๕.

(๒) เวทนาเป็นมาร

สำหรับเวทนาขั้นนี้ การที่เรามีอารมณ์หรือเสวยอารมณ์ ความรู้สึกอันเป็นเวทนาที่เกิดขึ้นในใจ รู้สึกถึงสิ่งที่เกิดขึ้นในกาย อาทิ ความปวดเมื่อยที่เกิดจากการนั่งนานเกินประมาณ หรือทำงานหนักเกินไป อาการเจ็บป่วยทั้งปวง หิว กระหาย โกรธ รู้สึกเกลียด รักชัง ทั้งหมดนี้เป็นทุกข์เพราะมีรูปหรือร่างกายเป็นที่ตั้ง ความรู้สึกรับรู้ที่เกิดขึ้นในใจหรือที่เรียกว่า “จิตเสวยอารมณ์”...เวทนาที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตที่รับรู้แบ่งเป็น ๕ อย่าง คือ^{๔๔} (๑) สุข ความสุข ความสบายทางกาย (๒) ทุกข์ ความทุกข์ ความไม่สบาย เจ็บปวดทางกาย (๓) โสมนัส ความแหม่นซึมเศร้าใจ, สุขใจ (๔) โทมนัส ความเสียใจ, ทุกข์ใจ (๕) อุเบกขา ความรู้สึกเฉย ๆ^{๔๕}

เวทนาหรืออารมณ์ความรู้สึกเหล่านี้ เรารับรู้โดยผ่านช่องทางของอายตนะทั้ง ๖ ช่องทาง คือ (๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา (๒) โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู (๓) ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก (๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น (๕) กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย (๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ^{๔๖}

เมื่อได้รับสุขก็ยินดี พอใจ ชอบใจ คิดใจ อยากได้และปรารถนายิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกข์เวทนาจึงขัดใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพินาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากสภาพนั้น และอยากได้แต่ ดันรนไปหาสิ่งอื่นที่จะให้เกิดสุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาคือรู้สึกเฉย ๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึม ๆ เพลินอย่างมีโมหะ และเป็นสุขเวทนาอย่างอ่อน ๆ ที่ทำให้คิดใจได้และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป^{๔๗}

(๓) สัญญาเป็นมาร

สัญญา คือ ความจำได้หมายรู้^{๔๘} อาการหรือกิจที่จดจำบันทึกวัตถุสิ่งของเรื่องราวเหตุการณ์ต่าง ๆ ไว้ได้ เช่น จดจำลักษณะต่าง ๆ มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง สีน้ำเงิน ฯลฯ ได้ จดจำวัตถุสิ่งของได้ เช่น บ้าน รถ เสื้อผ้า ช้าง ม้า วัว ควายได้ จดจำเรื่องราวเหตุการณ์ในอดีตที่ผ่านมาแล้วได้

^{๔๔}เชิธรนนท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลใจก็เป็นมาร, (นนทบุรี : พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๕๕.

^{๔๕}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒๑.

^{๔๖}ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๖.

^{๔๗}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๐.

^{๔๘}ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๗.

เช่น อายุเท่านั้นเคยไปทำเรื่อนั้นเรื่อนี้ วันนั้นเคยทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ เดือนนั้นเคยไปโนนไปนี่ ปีนนั้นเคยได้สิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นต้น โดยส่วนใหญ่สัญญาจะถูกสังขารปรุงแต่ง เช่น นำเรื่องที่จดจำได้ในอดีต มาปรุงแต่งแล้วเกิดความสุข สนุกสนาน เพลิดเพลิน อิ่มอกอิ่มใจ ซาบซึ้งใจ หรือบางเรื่องปรุงแต่งแล้วเกิดความทุกข์ใจ เศร้าโศกเสียใจ รันทดใจ เกียดแค้นใจ หดหู่ใจ ฯลฯ เป็นต้น หรือที่สุดความมีสัญญาความจำที่เสื่อมจดจำอะไรไม่ได้เลย

(๔) สังขารเป็นมาร

สังขาร คือ การปรุงแต่ง ก่อนอื่นต้องทำความเข้าใจ เกี่ยวกับความหมายของคำว่า “สังขาร” ให้ชัดเจนเสียก่อน สังขารมี ๒ ความหมาย คือ

(๑) สังขารในรูปขันธ์ หมายถึง ร่างกาย ตัวตน สสารสิ่งๆ ที่ประกอบกันขึ้นหรือถูกปรุงแต่งขึ้นจากธาตุ ๔ อันได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟสังขารในความหมายนี้แบ่งได้อีกเป็น ๒ พวก คือ สังขารมีใจครอง หมายถึง สิ่งมีชีวิตมีวิญญาณสามารถเคลื่อนไหวจำกัด หรือรับรู้อารมณ์ได้ เช่น มนุษย์ อมนุษย์ สัตว์ ตีรถาน กับสังขารไม่มีใจครอง หมายถึง สิ่งไม่มีชีวิตไม่มีจิตวิญญาณจำกัดหรือรับรู้อารมณ์ไม่ได้ เช่น ต้นไม้ ภูเขา ดิน น้ำ รถ เรือ เป็นต้น สังขารในความหมายนี้จัดเป็น “รูปขันธ์” ในขันธ์ ๕ ซึ่งตกอยู่ภายใต้ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นกัน

(๒) สังขารในนามขันธ์ ๔ หมายถึง สิ่งปรุงแต่งระบบปรุงแต่งจิตแยกแยะสิ่งที่รู้สึกและจำได้ ซึ่งก็ได้แก่ความคิด ความรู้สึกโดยปกติทั่วไปของคนเรา เช่น รัก ชัง โกรธ ละอายใจ อยากได้ เป็นต้น^{๔๕}

การปรุงแต่งของจิตนั้น บางครั้งจิตปรุงแต่งในเรื่องที่เป็นส่วนดี ที่เรียกว่า “กุศล” บางครั้งปรุงแต่งในเรื่องที่เป็นส่วนไม่ดี ที่เรียกว่า “อกุศล” หรือบางครั้งจิตเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่วที่เรียกว่า “อัพยาทุกต” การปรุงแต่งไม่ว่าจะเป็นส่วนดีก็ตาม ส่วนชั่วก็ตาม หรือแม้กระทั่งที่เป็นส่วนกลางๆ ก็ตาม ล้วนส่งผลให้เกิดเป็นอุปสรรคในการพ้นจากความทุกข์ เพราะเมื่อจิตปรุงแต่งในเรื่องดีที่เป็นบุญกุศล จิตก็มักจะอิ่มอกอิ่มใจ ปลื้มใจ ดิดใจ หลงยึดมั่นในบุญของตน ปลื้มอย่างบุญกุศลที่ตนกระทำไว้ไม่ได้ กอดบุญไว้กับจิตใจจนกลายเป็นบุญของตน ความดีของตนกลายเป็นการเพิ่มพูนอัตตาตัวตนมากยิ่งขึ้นไปอีก ถ้าสังขารปรุงแต่งจิตส่วนชั่วฝ่ายอกุศล เช่น อิจฉา ริษยา โลภ โกรธ หลง มานะ ทิฎฐิเป็นต้น ย่อมส่งผลคือให้เกิดการคิดชั่ว พุคชั่ว ทำชั่ว หรือสังขารปรุงแต่งจิตที่เป็นกลางๆ ย่อมให้เกิดอาการเซื่องซึม

(๕) วิญญาณเป็นมาร

วิญญาณ หมายถึง ธาตุรู้ ความรู้แจ้ง (วิญญาณธาตุ) และระบบการรับรู้ของจิตหลังจากที่ได้สัมผัสกับอารมณ์ หรือสิ่งๆ ที่มากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วทำกิจรู้แจ้ง

^{๔๕}เชิขรนนท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลใจก็เป็นมาร, หน้า ๗๑.

อารมณ์ เมื่อมีวิญญาณขันธ์เกิดขึ้นย่อมมีเวทนา สัญญา สังขาร เกิดร่วมกันเสมอ อาทิ เมื่อมีการรับรู้ ก็มักเกิดสภาพที่ยึดมั่นถือมั่นว่าขันธ์เป็นตัวตน ส่วนนี้คือสังขารขันธ์ วิญญาณทำหน้าที่รู้เพียงอย่างเดียว^{๕๐}

คนโง่ย่อมยึดถือมั่นในขันธ์ ๕

ปุถุชนในโลกนี้ผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับการแนะนำ ในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาว่ามีรูป พิจารณาเห็นรูปในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในรูป ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา’ เมื่อเขาดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา’ รูปนั้นแปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะรูปแปรผันและเป็นอย่างอื่น โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงเกิดขึ้นแก่เขา

พิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาว่ามีเวทนา พิจารณาเห็นเวทนาในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในเวทนา ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นเวทนา เวทนาเป็นของเรา’ เมื่อเขาดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นเวทนา เวทนาเป็นของเรา’ เวทนานั้นแปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะเวทนาแปรผันและเป็นอย่างอื่น โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงเกิดขึ้นแก่เขา

พิจารณาเห็นสัญญาโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาว่ามีสัญญา พิจารณาเห็นสัญญาในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในสัญญา ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นสัญญา สัญญาเป็นของเรา’ เมื่อเขาดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นสัญญา สัญญาเป็นของเรา’ สัญญานั้นแปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะสัญญาแปรผันและเป็นอย่างอื่น โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงเกิดขึ้นแก่เขา

พิจารณาเห็นสังขารโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาว่ามีสังขาร พิจารณาเห็นสังขารในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในสังขาร ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นสังขาร สังขารเป็นของเรา’ เมื่อเขาดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นสังขาร สังขารเป็นของเรา’ สังขารนั้นแปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะสังขารแปรผันและเป็นอย่างอื่น โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงเกิดขึ้นแก่เขา

^{๕๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓-๗๔.

พิจารณาเห็นวิญญานโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาว่ามีวิญญาน พิจารณาเห็นวิญญานในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในวิญญาน ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นวิญญาน วิญญานเป็นของเรา’ เมื่อเขาดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นวิญญาน วิญญานเป็นของเรา’ วิญญานนั้นแปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะวิญญานแปรผันและเป็นอย่างอื่น โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงเกิดขึ้นแก่เขา^{๕๑}

ก็เพราะเป็นสภาพปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ถูกปัจจัยต่าง ๆ บีบคั้นเบียดเบียน เช่น การเจ็บป่วยเป็นต้น^{๕๒} มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่นั่นคงทนทานเป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวน เสื่อมโทรมไปเพราะชราพยาธิ ลิดรอนโอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่หรือบำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารภ อย่างแรงอาจถึงกับพรวดโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง^{๕๓}

บางคนมักเข้าใจว่า ชันธะห้าเป็นตัวตนเป็นที่ตั้งแห่งความสุข บำรุงรักษาอย่าง ๆ ขึ้นไปปฏิบัติเพื่อสุขภาพพลานามัย หายจากโรคภัยไข้เจ็บอยากให้มีมันจริงยั่งยืน โดยอ้างเหตุผลทางรูปกายไม่ต้องการเสวยเวทนา พยายามเน้นการบำรุงรักษา การไม่ให้มีโรคภัยไข้เจ็บ เลือกกินอาหารเพื่อสุขภาพ ถูกต้องตามหลักโภชนาการ ขอบอกกำลังกายสม่ำเสมอ ต้องการความสุขอันประณีตจนเป็นเหตุให้การปฏิบัติย่อหย่อน และหยุดความเพียรไปในที่สุด ขาดความก้าวหน้า ต้องหันมาเอาใจใส่รูปชันธะ ทั้งที่บางทีก็ไม่ได้เป็นอะไรมากมาย แต่มันก็หลอกผู้ไม่เฉลียวใจได้ เพราะบางทีความลำบากให้จนถึงฆ่าตัวตายก็มี^{๕๔}

กล่าวโดยสรุป ชันธมาร คือ สภาพของร่างกายซึ่งเกิดจากการเกาะกุมรวมตัวกันของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน เพราะเป็นสภาพมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง จึงตกอยู่ในกฎแห่งธรรมดาสามัญทั่วไป คือ ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่คงทน ไม่ถาวร ต้องเปลี่ยนแปลง ต้องแปรปรวน ต้องแตกสลาย เป็นทุกข์ ทนอยู่ได้ยาก เพราะถูกปัจจัยต่าง ๆ เบียดเบียนบีบคั้นให้เป็นไป เป็นอนัตตาหาตัวตนที่แท้จริงไม่ได้ ไม่อยู่ในการบังคับบัญชา

^{๕๑} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๑/๓-๕.

^{๕๒} พระมหาสิริ กนฺตสิริ, คู่มือปฏิบัติธรรม(ฉบับพกพา), (กรุงเทพมหานคร : เอรารัณการพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๔.

^{๕๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๔-๒๐๕.

^{๕๔} ส. มหาปัญญาภิกขุ, การรู้ธรรมแบบรู้แจ้ง, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไยไหม, ๒๕๕๐), หน้า ๕๔.

๒.๓.๓ อภิสังขารมาร

อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร อภิสังขารเป็นมารเพราะเป็นตัวปรุ้งแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชรา เป็นต้น ชัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังสารทุกข์^{๕๕}

กว่าจะมาถึงอภิสังขารมารได้ จะต้องผ่านกิเลสมารและขันธมารมาก่อน “อภิสังขาร” หมายถึง การปรุ้งแต่งใหญ่หรือการปรุ้งแต่งโดยขยายกิเลสมาร และขันธมารต่อเติมให้ใหญ่โต จนกระทั่งบุญและบาป กลายเป็นอุปสรรคในการทำความดี เช่น เราทำบุญแล้วก็ไปทวงบุญคุณเขา หรือเราคิดมันว่านั่นคือบุญของเราโดยไม่ปล่อยวางจากจิต ทำให้จิตตอกย้ำ “อวดตา” และ “โมหะ” ให้ติดตัวข้ามภพข้ามชาติ หากโชคดียังมากเราก็ได้เกิดไปตามผลบุญกุศลของเรา แต่โชคร้ายเราอาจจะเกิดเป็นมารหรือเทวบุตรมาร^{๕๖}

พุทธทาสภิกขุ อธิบายว่า อภิสังขารมาร มารคือกรรมที่ปรุ้งแต่งหรือการปรุ้งแต่งที่มัน เป็นไปเสียอีกทางหนึ่ง ไม่เป็นไปตามที่เราต้องการ^{๕๗}

จริตของสัตว์ทั้งหลาย เป็นอย่างไร

บุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุ้งแต่งกรรมฝ่ายดี อปบุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุ้งแต่งกรรม ฝ่ายชั่ว อนัญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุ้งแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ที่เป็นกามาวจรภูมิหรือที่เป็น รูปาวจรภูมิและอรูปราวจรภูมิ นี่ชื่อว่า จริตของสัตว์ทั้งหลาย^{๕๘} สัตว์ทั้งหลายนี้ตกอยู่ในอวิชชาถ้า สังขารที่เป็นบุญปรุ้งแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยบุญ ถ้าสังขารที่เป็นบาปปรุ้งแต่ง วิญญาณก็ ประกอบด้วยบาป ถ้าสังขารที่เป็นอนัญญาปรุ้งแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยอนัญญา^{๕๙}

จริตของสัตว์ทั่วไปปรุ้งแต่งใหญ่ในอภิสังขารทั้งสามนี้ ส่งผลให้ต้องเวียนว่ายตายเกิด ใน “กามาวจรภูมิ” คือภพของสัตว์ผู้ยังแสวงกามคุณ อันได้แก่อารมณ์ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ประกอบด้วยขบถภูมิ ๔ มนุษยโลกและสวรรค์ชั้นกามาวจรทั้ง ๖ หรือเกิดใน “รูปาวจรภูมิ” คือ ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงรูปฌาน ประกอบด้วยรูปพรหมทั้ง ๑๖ หรือเกิดใน “อรูปราวจรภูมิ” คือภพ ของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปรฌานประกอบด้วยอรูปรพรหม ๔ โดยไม่มีที่สิ้นสุด จนกว่าจะบรรลุถึงนิพพาน

^{๕๕}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๐๕.

^{๕๖}เชียรนันท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลอใจก็เป็นมาร, (นนทบุรี : พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๕๕.

^{๕๗}พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), หัวใจธรรมศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๖๐.

^{๕๘}จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๔/๑๓๖.

^{๕๙}ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑.

ทั้ง “ปญฺญากิสังขาร” คือ การปรุงแต่งบุญ ส่วน “อปญฺญากิสังขาร” คือการปรุงแต่งส่วนที่เป็นบาปไม่ใช่บุญ และ “อานนฺธุซากิสังขาร” คือ สภาพอันไม่หวั่นไหวหรือสภาพเป็นกลางที่เป็นอุปสรรคขัดขวางทางไปนิพพาน เช่น การนั่งสมาธิภาวนาที่สมาธินั้น กลับมาเป็นภูเขาขวางทางไปสู่นิพพาน^{๐๐}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ขยายความว่า การคิดปรุงแต่งที่เป็นตัวร้ายท่านเรียกว่า อปญฺญากิสังขาร คือ ปรุงแต่งความคิดและสภาพจิตที่ไม่ดีรวมทั้งปรุงแต่งใจให้เป็นทุกข์ บีบคั้นใจตัวเอง ปรุงแต่งความโลภ ความโกรธ เช่น เห็นอารมณ์ที่ไม่สบายตาแล้วเกิดชัง เกิดความยินร้าย เกิดความไม่สบายใจ เก็บเอาสิ่งโน้นถ้อยคำคนนั้นมาปรุงแต่ง ทำให้ใจตัวเองมีความทุกข์ ปรุงแต่งความกั๊กความกังวลอะไรต่าง ๆ เหล่านี้ เรียกว่า ปรุงแต่งอกุศล เป็นอปญฺญากิสังขาร

ส่วนการปรุงแต่งดี ปรุงแต่งเป็นบุญ ปรุงแต่งเป็นความสุข ทำให้ใจสบาย ท่านเรียกว่า ปญฺญากิสังขาร มนุษย์เราที่อยู่ในระดับของปุถุชนหนีไม่พ้นการปรุงแต่ง เพราะฉะนั้น อย่าเพิ่งไปติเตียนการปรุงแต่งโดยสิ้นเชิง ให้ปรุงแต่งดีเถอะ ปรุงแต่งเป็นบุญเป็นกุศลทำให้มีความสุข ปรุงแต่งใจให้สบาย ปรุงแต่งความดีท่านไม่ว่า ท่านเรียกว่าเป็นปญฺญากิสังขาร แม้กระทั่งเจริญสมาธิได้ฌานก็เป็นปญฺญากิสังขาร ยังปรุงแต่งคืออยู่นั้นแหละถึงอรุปรมาณ จนกระทั่งถึงอรุปรมาณก็ก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง เป็นอานนฺธุซากิสังขาร เป็นการปรุงแต่งที่ประณีตขึ้นไป ก็ยังไม่พ้นการปรุงแต่งอยู่นั้นแหละ

เพราะฉะนั้น สมาธิที่เราบำเพ็ญกันนี้ อย่าว่าแต่สมาธิธรรมดาเล็กน้อยเลย แม้แต่สมาธิสูงเชื่อมยอดขนาดอรุปรมาณได้สมาบัติสมบุรณ์แล้วก็ยังเป็นการปรุงแต่งอยู่คือเป็นอานนฺธุซากิสังขาร การปรุงแต่งอย่างนี้ก็ทำให้จิตพัฒนาไปไม่ถึงขั้นสูง แต่ก็ต้องระวัง ต้องมีสติอยู่เสมอ มิฉะนั้น มันก็จะเป็นการกล่อม

สมาธินี้ในเมื่อมันเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง ก็ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องกล่อมจิตใจได้ เพราะฉะนั้น คนที่บำเพ็ญปฏิบัติได้สมาธิแล้วก็อาจเพลินกับสมาธิ พอได้สมาธิเขาก็สบาย เขาติดเพลินแล้ว มีปัญหาอะไรต่อมิอะไรเกิดขึ้น ก็มานั่งสมาธิแล้วใจสบาย หายทุกข์หายร้อนลืมปัญหา มีความสุขเพลิดเพลินในความสุขนั้น นี่ก็กล่อมเหมือนกัน คือกล่อมด้วยสมาธิเป็นแบบพวกโยคี ดาบสก่อนพุทธกาล ได้ฌานสมาบัติแล้วก็เข้าสมาธิเล่นฌานก็พาอยู่ในป่า ไม่ยุ่งเกี่ยวกับใคร พระพุทธเจ้าไม่เห็นด้วย^{๐๐}

^{๐๐}เชิธรนนท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลใจก็เป็นมาร, หน้า ๑๐๑.

^{๐๐}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), จาริกบุญ-จาริกธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๕), หน้า ๒๒๐-๒๒๑.

การปรุงแต่งของอกิสังขารมารนั้น มีการกระทำอันตั้งใจ (เจตนากรรม) ลงไปในรูปของบุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร อาเนญยาภิสังขาร อกิสังขารทั้งสามนี้เป็นเหตุหรือตัวแต่งกรรมให้เกิดปฏิสนธิในภพภูมิต่าง ๆ หลงอยู่ในสังสารอย่างหาทางออกไม่ได้ ดังนั้น อกิสังขารจึงถูกเรียกว่า “มาร” เพราะปิดกั้นหรือขัดขวางทางสู่การเข้าถึงนิพพาน

อกิสังขารมามีบทบาทในการขัดขวาง ไม่ให้เราเข้าถึงนิพพานในชาตินี้ แถมยังเป็นตัวก่อให้เกิดกรรมมากมาย ที่จะคอยส่งผลให้เราต้องชดใช้กรรมเหล่านี้ บางคนเคยทำบุญไว้มาก อายกรวยก็ท่วมเตทำบุญ ผลบุญก็ส่งผลให้เกิดมาไม่ลำบาก แต่นั่นก็แค่รวยจิตใจไม่ได้ขัดเกลายให้อ่อนโยน จึงเต็มไปด้วยความเห็นแก่ตัว ถ้าคนเหล่านี้มีอำนาจในสังคม ก็อาจจะเป็นอันตรายต่อสังคมได้ ถึงอย่างไรผลบุญก็ส่งผลแก่ในชาตินี้ เมื่อมีได้ก็ต้องเสียได้เช่นกัน ภพที่ดีในชาตินี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ย่อมมีความแปรปรวนไปจากสภาพเดิม บันดาลความเศร้าโศก อาลัยอาวอน ความคร่ำครวญ เสียหาย วนไปเวียนมาไม่รู้จบรู้นี้ นี่คือการที่น่าสะพรึงกลัวของเสนามารที่ชื่อว่า “อกิสังขารมาร”^{๑๐๒}

กล่าวโดยสรุป อกิสังขารมาร คือ กิเลสที่ปรุงแต่งจิตให้ทำกรรมอันยิ่ง ทั้งที่เป็นบุญเป็นบาป เป็นอาเนญชา คือ ความเหนียวแน่น ไม่หวั่นไหว เพราะจริตของสัตว์ทั้งปวงมักปรุงแต่งในสามเรื่องนี้ แต่เพราะการปรุงแต่งมีวิเศษเป็นสิ่งที่เจือปน จึงทำให้ปรุงแต่งผิดทางเป็นไปเพื่อความยึดมั่นถือมั่น ไม่ปล่อยวาง มีอัตตาและโมหะเกิดขึ้นในจิต เป็นผลให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดในกามภพ รูปภพและอรุภพ ไม่มีที่สิ้นสุด

๒.๓.๔ เทวบุตรมาร

เทวบุตรมาร หมายถึง เทวดาบางคนที่มีนิสัยเสีย เห็นใครทำความดีหรืออยากไปนิพพานก็มักจะทนไม่ได้ เกิดอาการทูลนทราขอยกเข้าไปขัดขวาง กลั่นแกล้ง เหนียวรัง บางคนถึงกับมุ่งร้ายหมายเอาชีวิต หรือชักนำให้บุคคลผู้บำเพ็ญธรรมไม่กล้าหาญในการเสียสละเพื่อบำเพ็ญบารมีให้อิ่งใหญ่ได้

เทวดาที่เป็นมารพวกนี้ เกิดจากคุณสมบัติที่เป็นการปรุงแต่งจิตด้วยกิเลส มาตั้งแต่สมัยที่ยังเป็นมนุษย์ซึ่งใช้ชีวิต โดยขาดการตั้งจิตให้อยู่ในธรรม บางคนแม้จะทำบุญมากมายแต่จิตกลับผ่านการปรุงแต่งในลักษณะที่ว่า นี่ของฉัน นี่บุญของฉัน ฉันอยากเป็นคนสำคัญ ฉันอยากได้อะไร ฉันอยากรวย อยากเด่น อยากดัง อยากเก่ง อยากมีอำนาจ อยากมีพลังจิต ฯลฯ

คนที่จิตใจจดจ่อหมกมุ่นอยู่กับกิเลส จนนำไปสู่การปรุงแต่งให้เกิดชาติภพของมารหรือเหล่าเทพเทวดากลุ่มที่เป็นมาร จิตของเขาจะเป็นมิจฉาทิฐิคือมีความคิดเห็นที่ผิด

^{๑๐๒}เชิรนนท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลอใจก็เป็นมาร, หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

มารประเภทนี้ร้ายกาจมาก เพราะชอบสร้างความเดือดร้อนให้แก่มนุษย์ พระภิกษุ เทวดา พรหม อรูปพรหม ไม่เว้นแม้แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยมี “พญาวสวัตติมาร” เป็นหัวหน้ากองทัพ

พญามารวสวัตติมีบุตรหรือที่เรียกว่า “เทวบุตรมาร” นับพันองค์ มีธิดาหรือที่เรียกว่า “ธิดามาร” สามองค์ ชื่อ “ราคะ” “อรดี” และ “ตัณหา” ซึ่งชาวพุทธมักจะรู้จักธิดามารทั้งสามในตอนที่ธิดามารใช้เสน่ห์ราคะและตัณหา เข้าไปยั่วชวนให้พระพุทธรูปเจ้าเกิดกิเลส แต่สุดท้ายก็ล้มเหลวไม่เป็นท่า จะเห็นว่าพญามารวสวัตติก็คือเทวดาดี ๆ นี่เอง ฝ่ายธิดามารก็เป็นเทพธิดารูปโฉมงดงาม มากด้วยบุญบารมีเช่นเดียวกัน

นอกจากพญามารวสวัตติ เทวบุตรมาร ธิดามารและเทวดาชั้นบริวารองค์อื่น ๆ ในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติแล้ว ยังมีมารอื่น ๆ อีกมากมายทั้งที่เป็นพรหมก็มี ยักษ์ก็มี อสูรก็มี นาคก็มี มนุษย์ก็มี แม้ครั้งหนึ่ง พระโมคคัลลานะพระอัครสาวกผู้เป็นเลิศทางฤทธิ์ของพระสาวกมุณี พุทธเจ้าที่เคยเป็นมารมาก่อนเช่นกัน

ส่วนพวกนาคที่เป็นฝ่ายมาร ก็ยังมีพบเห็นกันอยู่บ่อยครั้งในป่าพวคนาคฝ่ายมารมักจะรบกันหรือถล่มแก๊งพระภิกษุสงฆ์ที่ออกธุดงค์เสมอ

ยักษ์และอสูรมีทั้งฝ่ายดีและฝ่ายมาร ทั้งอสูรและยักษ์นั้นครั้งหนึ่งเคยอาศัยอยู่บนสวรรค์ เคยปกครองสวรรค์ก่อนที่จะมี “พระอินทร์” ซึ่งเป็นเทวดากลุ่มแรกที่มาจากมนุษย์ที่สร้างบุญบารมีมามาก เมื่อตายแล้วจึงมาจุติเป็นเทวดาบนสวรรค์ชั้นจาตุมมหาราชิกาภูมิ (สวรรค์ชั้นที่ ๑) ฝ่ายเทวดากลุ่มใหม่ที่มีพระอินทร์เป็นหัวหน้า มองเห็นว่าเหล่าเทวดากลุ่มเดิมที่เคยปกครองสวรรค์ มีพฤติกรรมไม่เหมาะสม เพราะชอบดื่มสุราเมรัยจนเมาเมา เทวดากลุ่มใหม่จึงพากันออกอุบายยึดสวรรค์ ขับไล่เหล่าเทวดามัจฉาภิภูติลงจากสวรรค์ บนเขาไกรลาสให้ไปอยู่เชิงเขาไกรลาส เทวดากลุ่มเดิมที่ตกสวรรค์ จึงมีวิมานเทียบเท่าตามบารมีของตน เหล่าเทวดาที่ตกสวรรค์ภายหลังถูกเรียกว่ายักษ์บ้างหรืออสูรบ้าง เพื่อแบ่งแยกความดีและความชั่วให้ชัดเจน นับจากนั้น หากมีสรรพสัตว์ใดที่มีพฤติกรรมเข้าข่ายพฤติกรรมของฝ่ายยักษ์อสูร ก็จะพากันจุติเป็นยักษ์หรืออสูรตามสภาพบารมีของตน แต่ยักษ์ฝ่ายดีหรือที่นิยมเรียกว่า “ยักษ์ฝ่ายสัมมาภิภูติ” ก็ยังได้อาศัยอยู่บนสวรรค์ชั้นจาตุมมหาราชิกาภูมิตามเดิม

จะเห็นว่า เหล่ามารที่กล่าวมานั้น ล้วนเป็นเทวดาฝ่ายมัจฉาภิภูติทั้งสิ้น ไม่มีเหล่าสัตว์นรกที่เสวยกรรมชั่วในนรกเลยแม้แต่ตนเดียว เพราะสรรพสัตว์ใดที่ทำความชั่วไว้มาก เมื่อตายก็ต้องไปชดใช้กรรมชั่วในนรกทันที ไม่มีบารมีมากพอที่จะมีอำนาจมาบงการใครต่อใครได้ ดังนั้น พวกมารจึงมีวิวัฒนาการมาจากมนุษย์ หรือเทวดาที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบนั่นเอง แต่เพราะในระหว่างที่ทำความดีอยู่นั้น เกิดบางสิ่งบางอย่างที่ทำให้ชะตาชีวิตพลิกผัน จนกลายเป็นมารได้โดยไม่รู้ตัว

นักปฏิบัติธรรมหลายท่านสร้างบารมีกันมาอย่างพากเพียร หลายภพหลายชาติเพื่อจะบรรลุเป็นพระอรหันต์ พยายามละโลก โกรธ หลงอย่างหยาบได้แล้ว แต่กิเลสละเอียดบางตัวละได้ยาก ครั้นพลังผลอัมเฝ้าเพียงเล็กน้อย จิตก็อาจตกเป็นเหยื่อของมารได้ง่าย ๆ เหมือนกับพญาวสวัตติมาร อิจฉาพระพุทธเจ้าโคดมที่ได้ตรัสรู้ก่อนตนเอง ยังคิดว่าพญาวสวัตติมารไม่ได้ทำอะไรรุนแรงมากไปกว่า “วิวาธรรม” กับพระพุทธเจ้าเพื่อไม่ให้สำเร็จธรรมโดยง่าย ไม่อย่างนั้นอาจจะต้องลงเอยเหมือนพระเทวทัตที่อาฆาตพระพุทธเจ้าไม่เลิก ถึงขนาดประทุษร้ายพระพุทธเจ้าจนพระบาทห่อพระโลหิต ซึ่งเป็นกรรมอันหนักต้องถูกรณีสืบทั้งเป็น ตกนรกไม่ได้หลุดไม่ได้เกิดจนกว่าจะชดใช้กรรมจนหมด ถึงจะระลึกได้ว่าตนเองเคยตั้งจิตบำเพ็ญเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ซึ่งก็ไม่ว่าจะอีกนานเท่าใด เพราะหลังจากใช้กรรมในนรกเสร็จแล้ว ยังต้องมาชดใช้เศษกรรมที่เหลืออีก จากนั้นต้องมาเริ่มต้นสร้างบารมีใหม่ เพื่อเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

สาเหตุที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นเทวบุตรมาร คือ

๑) เป็นเทวบุตรมารเพราะความริษยา

มารที่เกิดจากความอิจฉานั้น ถ้าพึ่งแค่อิจฉาแต่ยังไม่ถึงขั้นทำร้ายใคร ก็แค่เพียงทำให้จิตใจเร่าร้อน ไม่เป็นสุข แต่ถ้าหากเพิ่มพูนความอิจฉาจนกลายเป็นริษยา ก็อาจถึงขั้นนำไปสู่การลงมือทำร้ายผู้อื่น การที่ลงมือทำร้ายผู้อื่นได้นั้นย่อมไม่ใช่จิตใจของมนุษย์อย่างแน่นอน อย่างเช่นในกรณีของพระโมคคัลลานะ ในอดีตชาติระหว่างที่ยังบำเพ็ญบารมี เพื่อหวังสำเร็จเป็นพระอัครสาวกผู้เป็นเลิศทางฤทธิ์ของพระพุทธเจ้านั้น มีอยู่ชาติหนึ่งที่พระโมคคัลลานะเกิดเป็นเทวบุตรมารนามว่า “ทูลิมาร” ซึ่งเป็นเทวบุตรมารในสมัยพระผู้มีพระภาคพระนามว่า “กกุสันธะ” ผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระมหาสาวกเบื้องซ้ายและขวานามว่า “วิรุทธะ” และ “สัทธชีวะ”

ในครั้งนั้น ทูลิมารคลใจพวกพราหมณ์และคฤหบดีให้คำ บริภาษ เลียดสี เบียดเบียนพระมหาสาวกสัทธชีวะว่าเป็นสมณะหัวโล้น เป็นคฤหบดี เป็นค่าง เป็นผู้เกิดจากหลังเท้าพรหม เป็นผู้คัดคกร ก้มหน้า เกียจคร้าน ย่อมรำพึง ชบเซา หงอยเหงา เหมือนนกเค้าแมวจ้องหาหนูที่ถึงไม้เหมือนสุนัขจิ้งจอกจ้องหาปลาใกล้ฝั่งน้ำ เหมือนแมวจ้องหาหนูในที่ต่อเรือนอันรุ่งรัง และกองหยากเหี่ยว และเหมือนลาที่ปลดค่างแล้วต่างก็รำพึง ชบเซา เหงาหงอยอยู่ฉะนั้น เมื่อพวกพราหมณ์และคฤหบดีเหล่านั้นตาย อกุศลกรรมที่ก่อไว้จึงส่งผลให้ตกนรกทุกคน

เมื่อเห็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้ากกุสันธะจึงสอนให้พระภิกษุสงฆ์และชาวบ้าน เรียนรู้ที่จะแผ่เมตตาโดยไม่มีประมาณ แผ่ให้แม้กระทั่งมารเพื่อกันไม่ให้มารมาคลาไคล ต่อมาไม่นาน พระพุทธเจ้ากกุสันธะครองสรวงแล้วทรงบาตร มีพระมหาสาวกวิรุทธะเป็นปัจฉาสมณะ เสด็จเข้าไปสู่หมู่บ้านเพื่อบิณฑบาต ทูลิมารจึงเข้าสิงร่างเด็กคนหนึ่ง แล้วเอาก้อนหินขว้างที่ศีรษะท่านพระวิรุทธะจนศีรษะแตก พระพุทธเจ้ากกุสันธะทรงชำเลื่องมองดู ทันใดนั้น ทูลิมารจากที่เป็น

เทวดาอยู่ดี ๆ ก็ตกลงมาหวนรทันทิ ถูกหลาวเหล็กเสียบแทงที่หัวใจอยู่อย่างนั้นนับพันปี และหมกหม้ออยู่ในอุสสทนรกแห่งมหานรกนั้นแล เสวยทุกข์เวทนาหนักกว่านั้นอีกหมื่นปี นี่คือการณีของการกลายเป็นมารเพราะความริษยา

๒) เป็นเทวบุตรมารเพราะคิดว่ามนุษย์เป็นสมบัติของตน

ข้อนี้เป็นนิสสัยพื้นฐานของมารที่คิดว่ามนุษย์ผู้ต่ำต้อย ไม่ได้เสพของทิพย์มีความยากลำบากในภพมนุษย์ ไม่มีสิ่งใดเทียบเท่าความสุขที่เทวบุตรมารพบเจอบนสวรรค์ จึงคิดว่ามนุษย์เป็นสัตว์เล็ขหรือสมบัติของตนเอง ต่อให้เก่งกล้าสามารถอย่างไรก็หนีไม่พ้นมาร ดังนั้น ไม่ว่ามารจะอย่างไรมนุษย์ก็ไม่มีวันมองเห็นหรือรู้ได้ ดังเช่นครั้งหนึ่ง มีมารตนหนึ่งเฝ้ามองดูพระโมคคัลลณะมาตลอด มารตนนี้เคยเกิดเป็นหลานชายของพระโมคคัลลณะในอดีตชาติวันหนึ่ง มารตนนี้ได้เข้าไปสิงที่ท้องน้อยของพระโมคคัลลณะ ๆ มีอาการปวดที่ท้องน้อยจนผิวดังแตก และได้ทราบว่าเป็นเพราะมารผู้เป็นหลานชายเข้ามาสิงอยู่ในท้อง จึงบอกให้มารผู้เป็นหลานชายออกมาจากท้องเพราะนั่นเป็นการสร้างบาปกรรม ฝ่ายมารแม้จะได้ยินพระโมคคัลลณะกล่าวเช่นนั้นก็ยังนึกถูกใจในใจว่า ไม่มีทางที่สมณะนี้จะเห็นเราได้ พระโมคคัลลณะจึงพูดดักคอว่า มารกำลังคิดอะไรอยู่ มารรู้สึกตกใจ แต่ไม่แน่ใจว่า สมณะรูปนี้มีฤทธิ์มองเห็นได้จริงหรือว่าแกล้งอำ จึงออกจากท้องแล้วไปยืนยังตำแหน่งต่าง ๆ ซึ่งพระโมคคัลลณะก็บอกตำแหน่งได้ถูกต้องเพราะท่านมองเห็นมาร และในอดีตชาติของพระโมคคัลลณะก็เคยเกิดเป็นมารชื่อ “ทูลีมาร” มาก่อน

๓) เป็นเทวบุตรมารเพราะความกึกคะนอง

มารพวกนี้มีฤทธิ์มีความกึกคะนอง บางครั้งก็เป็นหัวหน้ามารในท้องถิ่นแถบนั้น เมื่อเห็นคนต่างถิ่นที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเดินทางผ่านเข้ามา ก็มักจะเข้าไปแกล้งด้วยความกึกคะนองที่พบเห็นบ่อยก็คือ เวลาพระภิกษุเข้าป่าธุดงค์มักพบเจอเทวดาเจ้าถิ่นประเภทนาค ยักษ์ รุกขเทวดา มาลองของว่า ศีลสมาธิของพระภิกษุนั้นคงพอหรือไม่ เทวบุตรมารเหล่านี้พบเห็นได้ง่าย ขณะที่เรากำลังเข้าสมาธิมีความตั้งใจมั่นที่จะเจริญภาวนา ก็มักจะมีเหตุให้ตกใจเกิดนิมิตเข้ามาแทรกหรือมีเสียงประหลาด ซึ่งบางครั้งเกิดจากการเนรมิตของมาร หรือบางขณะมารร้ายตนนี้ไม่ได้ปรากฏตัวแต่มีคำกล่าวลอยออกมาก็มี

๔) เป็นเทวบุตรมารเพราะความหลงผิด

พวกเทวดาเจ้าถิ่นหรือเทวดาที่เหาะมา เมื่อเห็นนักปฏิบัตินั่งสมาธิอยู่ จิตมีความสว่างไสว ก็ชวนให้คิดว่าจะมาแย่งถิ่นที่อยู่อาศัย เพราะดินแดนแห่งเทวดาจะมีแต่แสงสว่างของจิต เมื่อเกิดมีแสงสว่างของจิตเกิดขึ้นในถิ่นตนเอง จึงคิดว่าจะมีเทวดาองค์ใหม่มาแย่งถิ่น เทวดาพวกนี้จะมาแกล้งให้เจริญสมาธิไม่ได้ เช่น ทำให้อากาศเย็นขึ้นบ้าง ทำให้เห็นเสือบ้างเป็นต้น เรื่องแบบนี้

เคยเกิดขึ้นแล้วในสมัยพุทธกาล กล่าวคือบ้านของอนาถบิณฑิกเศรษฐีเสียดสละทรัพย์ เพื่อบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้อนาถบิณฑิกเศรษฐียังนิมนต์พระภิกษุมารับฉันอาหารที่บ้านเป็นประจำ ทำให้เทวดาที่ชุมนุมประจวบเข้าต้องออกจากชุมนุม เพราะไม่สามารถอยู่เหนือชุมนุมได้ ในขณะที่พระอรหันต์เดินผ่านจึงรู้สึกไม่พอใจ เพราะทำให้คนไร้ที่อยู่อาศัยเวลาที่พระภิกษุเหล่านี้มา จึงปรากฏตัวให้ท่านมหากัมมันตะผู้อำนวยการไปบอกท่านเศรษฐีว่าให้งดทำบุญ ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีผู้บรรลุนิพพานได้ปฏิเสธและกล่าวว่า

“ศรัทธาของเราไม่คลอนแคลน ตั้งมั่นดีแล้วคุณเขาสีเนรุ เราสละทรัพย์ในรัตนศาสนาอันเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ ท่านพูดคำไม่อันควร ท่านเป็นผู้ทุศีล เป็นกาลกิณี...ท่านจงรีบออกจากเรือนของเราไปอยู่ที่อื่น”

ประกาศิตของอนาถบิณฑิกเศรษฐีผู้เป็นโสดาบันเป็นครูวาจา ทำให้เทวดาตนนี้ไม่มีที่อยู่ ต้องระเห็จเร่ร่อนไปขอความช่วยเหลือจากเหล่าเทวดาองค์อื่น ๆ ภายหลังเทวดาตนนี้ได้ทำคุณได้โทษ และกลับตัวกลับใจเป็นเทวดาฝ่ายสัมมาทิฐิ พังธรรมจนบรรลุนิพพาน

๕) เป็นเทวบุตรมารเพราะอยู่มานาน

ส่วนใหญ่เป็นเทวดาที่อยู่สวรรค์ชั้นสูง ๆ หรือพรหมที่อยู่ชั้นสูง ๆ แล้วมองเห็นว่าพรหมสมบัติเลิศประเสริฐกว่าสมบัติอื่นๆ จึงคิดว่าพรหมชั้นสูงไม่ต้องลงมาเกิดอีกแล้ว นี่คืออวิชชาที่ทำให้เป็นมาร

ทั้งหมดนี้คือสาเหตุสำคัญที่ชักนำให้มนุษย์กลายเป็นเทวบุตรมาร จะอย่างไรก็ตามแม้ขาดคุณสมบัติบางประการ จนทำให้ต้องกลายเป็นมารแต่โดยกำเนิดแล้ว เทวบุตรมารก็ยังมีฐานะเป็นชีวิตที่ดำรงอยู่ในสุคติภูมิ และอาณาจักรของเทวบุตรมารก็หาใช่ที่ไหนไม่ หากแต่ตั้งอยู่ในภพภูมิที่พุทธศาสนาเรียกว่า “สวรรค์” นั่นเอง^{๑๑๑}

อาณาจักรมาร...สวรรค์ชั้นที่หก

บ่อยครั้ง พระพุทธเจ้ามักตรัสถึงเทวโลก พรหมโลก มารโลก รวมทั้งภพมนุษย์ที่เป็นส่วนหนึ่งในจักรวาลของสิ่งมีชีวิตทั้งที่มีรูปและไม่มีรูป ภพเทวโลกนั้นเข้าใจตรงกันว่าหมายถึงเหล่าภพภูมิของเทวดา ๖ ชั้น ส่วนพรหมโลกแบ่งเป็นรูปพรหม ๑๖ ชั้น อรูปพรหม ๔ ชั้นและมนุษย์ซึ่งอยู่ใกล้ชิดกับพวกเทวดา ที่เป็นนางไม้หรือแม่ย่านาง รุกขเทวดา ยักษ์ นาค พวกนี้จะอยู่บนพื้นดินบ้าง อยู่บนต้นไม้บ้าง อยู่ในอากาศ(หรือวิมาน)บ้าง เทวดาเหล่านี้มีทั้งฝ่ายดีและฝ่ายร้ายอาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นที่ ๑ ที่เรียกว่า “จาตุมมหาราชิกา” ขณะเดียวกันก็ดูจะไม่มีการกล่าวถึง “มารโลก” อย่างชัดเจนว่าตั้งอยู่ที่ไหน ปราชญ์บางท่านตีความว่า “มารโลก” เป็นคำอุปมาอุปไมย หมายถึง จิตใจของเราเองนี้แหละที่สร้างโลกของมารขึ้น แต่บางท่านก็ว่าหมายถึงพื้นที่ส่วนหนึ่ง

^{๑๑๑}เชิขรนนท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลอใจก็เป็นมาร, หน้า ๑๕-๒๑.

ในสวรรค์ชั้นที่ ๖ ที่เรียกว่า “ปรนิมมิตวสวัตติ” และ“พระยาสวตติมาร” ก็อาศัยอยู่ที่นั่นด้วยเช่นกัน

คำว่า “มารโลก” หรือ “โลกอันเป็นที่ตั้งของมาร” นั้นในพุทธศาสนาไม่ได้ระบุเอาไว้ว่าอยู่ที่ไหนในสังสารวัฏ แต่นิเวศสถานหลักอันเป็นที่อยู่ของพญามารวสวัตติมาร รวมถึงพลพรรคมารจะอยู่บนสวรรค์ชั้นที่ ๖ หรือ “ปรนิมมิตวสวัตติ” ซึ่งเป็นเทวภูมิชั้นสูงสุดฝ่ายกามาวจรสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติเป็นที่สถิตของปวงเทพเจ้า นับได้ว่าเป็นแดนแห่งสวรรค์เทวโลกอย่างแท้จริง

“เทวภูมิ” หรือโลกแห่งเทพที่อยู่บนสวรรค์ อันเป็นที่อยู่ของเทวดามีภาวะอันเป็นทิพย์ โลกที่มีแสงรุ่งเรืองนี้มีอยู่ด้วยกัน ๖ ชั้น ถือว่าเป็นสวรรค์ชั้นต้นที่ยังเสพข้องด้วยกามอันละเอียด ถัดจากนั้นจึงจะเป็นพรหมโลก

ผู้ที่มาบังเกิดยังเทวภูมิจะต้องเคยสร้างบุญกุศล เมื่ออุบัติเป็นเทพแล้วจะมีผลบุญกุศลที่ตนทำเอาไว้เป็นตัวรองรับ หากสร้างบุญกุศลไว้น้อยก็ไม่สามารถจะมีอาณาเขตหรือที่เรียกว่า “วิมาน” ของตนเองได้ หากไปอุบัติ ณ ที่ใดของเทพองค์ใด ก็ต้องดำรงอยู่ในฐานะที่เป็นบุตรธิดาของเทพองค์นั้น หากสร้างบุญกุศลไว้น้อยก็จะอุบัติใกล้ๆ แทนบรรทมของเทพผู้เป็นนาย มีวิมานเป็นเพียงพนักงานตกแต่ง ประดับประดาอารมณ์ของเทพองค์นั้น หากไปอุบัติภายในปราสาทพิมานของเทพองค์อื่น ก็เรียกว่าเป็น “เทวดารับใช้” เท่านั้น แต่ถ้าหากว่าสร้างบุญกุศลไว้มากพอเมื่ออุบัติเป็นเทวดาจะมีวิมานของตนเอง พร้อมทั้งเทพและบริวารคอยต้อนรับอยู่แล้ว มีชีวิตที่เสวยสุขจากผลบุญที่ตนเองทำไว้อย่างอิสระ เสวยทิพย์สมบัติอยู่ ณ แดนสวรรค์นั้น ลักษณะทั่วไปของเทวดาย่อมมีรูปโฉมสวยงาม บริสุทธ์ สะอาด ปราศจากมลทิน ไม่มีกลิ่นตัวแบบมนุษย์เพราะอิมทิพย์ สามารถเนรมิตกายให้ใหญ่หรือเล็กได้ดังจิตปรารถนา ภูมิทัศน์ของเทวโลกจึงสวยงาม น่ามอง เต็มไปด้วยของมีค่าและรัตนชาติ

สำหรับสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติหรือเทวภูมิชั้นที่ ๖^{๑๑๔} ผู้ที่จักได้มีโอกาสไปอุบัติเกิดเป็นเทพเจ้าเหล่าเทพยดา เสวยทิพย์สมบัติ ณ ที่แห่งนี้ จะต้องอดส่ำห่อสร้างกองการกุศลให้ยิ่งใหญ่เป็นอุกฤษฏ์ อบรมจิตใจให้สูงส่งด้วยคุณธรรม เมื่อจะให้ทานรักษาศีลก็ต้องบำเพ็ญกันอย่างจริง ๆ งามไปด้วยศรัทธาปสาทะอย่างยิ่งवादและถูกต้อง ทั้งนี้ก็เพราะว่าผลวิบากแห่งทานและศีลอันสูงยิ่งเท่านั้น จึงจะบันดาลให้ไปอุบัติในสวรรค์ชั้นนี้ได้ ในกรณีนี้ พึงทราบพระบาลีชี้ทางไปสู่ปรนิมมิตวสวัตติสวรรค์แดนสุขาวดี ซึ่งปรากฏมีในพระสูตรต่างๆ ดังต่อไปนี้

“ดูก่อนสาริบุตร ในการให้ทานนั้น บุคคลไม่มีความหวังให้ทาน ไม่มีจิตผูกพันในผลแห่งทานแล้ว ให้ทาน ไม่มุ่งการสั่งสมให้ทาน ไม่ได้ให้ทานด้วยความคิดว่า ‘เราจักเป็นผู้จำเนก

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕-๒๗.

แจกทานเช่นเดียวกับญาติทั้งหลายแต่กาลก่อน คือ อัญญาญาติ วามกญาติ วามเทวญาติ เวสสคามิตญาติ ยมทักขิญาติ อังคีรสญาติ ภารทวาชญาติ วาสณฐญาติ กัสสปญาติ ภคอุญาติ ดังนี้^{๑๐๔} แต่เขาให้ทานด้วยความคิดว่า ‘เมื่อเราให้ทานอย่างนี้ จิตของเราจะเสื่อมใส จะเกิดความปลื้มใจและโสมนัส’ เขาผู้นั้นให้ทานด้วยอาการอย่างนี้แล้ว เมื่อทำกาลกิริยาตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายแห่งเทวดาทั้งหลายในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ^{๑๐๕}

บุคคลบางคนในโลกนี้ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานมีประมาณยิ่ง ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลมีประมาณยิ่ง แต่ไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเกิดร่วมกับเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตติ ภิกษุทั้งหลาย ท้าววสวัตติเทพบุตรในชั้นปรนิมมิตวสวัตตินั้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตติได้ โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์ วรรณะที่เป็นทิพย์ สุขที่เป็นทิพย์ ยศที่เป็นทิพย์ อธิปไตยที่เป็นทิพย์ รูปที่เป็นทิพย์ เสียงที่เป็นทิพย์ กลิ่นที่เป็นทิพย์ รสที่เป็นทิพย์ โภหารที่เป็นทิพย์^{๑๐๖}

บุคคลบางคนในโลกนี้ให้ทานคือข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พักและเครื่องประทีป แก่สมณะหรือพราหมณ์เขาให้สิ่งใด ก็หวังสิ่งนั้นตอบแทน เขาได้สดับมาว่า ‘พวกเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติ มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก’ จึงมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘โอหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเกิดร่วมกับพวกเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติ’ เขาตั้งจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตอยู่ จิตของเขานั้นน้อมไปในทางต่ำ เจริญให้ยิ่งขึ้นไปไม่ได้ ย่อมเป็นไปเพื่อเกิดในที่นั้น ชื่อนั้นแล เรากล่าวไว้สำหรับผู้มีศีล ไม่ใช่สำหรับผู้ทุศีล ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย มโนปณิธานของท่านผู้มีศีลย่อมสำเร็จได้เพราะเป็นผู้บริสุทธิ์^{๑๐๗}

ด้วยผลแห่งทาน บุญกุศล คือ สมาริ ปัญญา ที่ทำให้แก่ผู้อื่นมาเป็นอนุเอกอนันต์ จึงเป็นวิบากส่งผลให้มาเกิด บนสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ เทวดาที่เกิดบนบนสวรรค์ชั้นนี้ เมื่อต้องการสิ่งใด เหล่าเทวดาอื่นที่รู้ความต้องการของตนย่อมเนรมิตให้ อาจกล่าวได้ว่าอาจจะได้อะไรก็มีคนคอยยื่นประเคนให้ถึงที่ ส่งผลให้เทวดาบางกลุ่มในชั้นนี้ หลงติดอยู่ในอำนาจาสนาที่ตนมี

สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติมีอาณาเขตกว้างขวาง สวรรค์ชั้นนี้ถือว่ามีเขตปกครองพิเศษ เพราะถูกแบ่งเป็น ๒ ฝ่ายคือ “แดนเทพยดา” อันที่เป็นอยู่ของเทวดาฝ่ายสัมมาทิฐิถูกปกครองโดยสมเด็จพระท่าน้าวปรนิมมิตเทวธิดา กับ “ดินแดนมาร” อันเป็นที่ตั้งของเทวดาฝ่ายมาร

^{๑๐๔} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), ภูมิวิลาสินี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๔๓๐-๔๓๑.

^{๑๐๖} อ.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๕๖.

^{๑๐๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๗/๓๔๗.

ที่มีสมเด็จพระปรมินทรมหาราช ทรงเป็นอธิบดีหรือที่เรียกว่า “สวัสดิ์มาร” เทวดาฝ่ายดีกับฝ่ายร้ายนี้ต่างคนต่างแยกกันอยู่ ไม่ยุ่งเกี่ยวซึ่งกันและกัน

มณฑลแห่งมารหรืออาณาจักรของพญาวสวัสดิ์มาร มีลักษณะเหมือนกับอาณาจักรของหัวหน้าเทวดาอื่น ๆ คือมีวิมานอันกว้างใหญ่ วิจิตรบรรจงและสวยงามตามบุญบารมี ที่ตนได้สร้างมาอย่างอุกฤษฏ์ ประกอบด้วยความรุ่งโรจน์สว่างไสวด้วยแสงทิพย์ ท่านที่าวสวัสดิ์มารทรงภูษาอาภรณ์เครื่องประดับอลังการ มีมงกุฎ ตั้มหู ทรงเคียงข้างด้วยมเหสี มีเทพยดาบริวารนับไม่ถ้วน มีเทวบุตรมารนับพัน มีธิดามาร ๓ องค์ รูปโฉมสวยงามเกินพรรณนา ภายในปราสาทมณฑลเศียรเสนาะด้วยเสียงดนตรี ที่ดังจากกลองใหญ่ สังข์ กลองเล็ก พิณกลาง พิณใหญ่ สวนอุทยานสวยงาม มีสระบัวน้ำร้อนรมย์ รัตนชาติประดับบนถนนแทนก้อนกรวด ในอุทยานประกอบด้วยสัตว์ป่านานาชนิดส่งเสียงรื่นรมย์

ศูนย์บัญชาการของพญาวสวัสดิ์มาร จึงอยู่ที่สวรรค์ชั้นที่ ๖ หรือชั้นปรมินทรวสวัตติอันเป็นอาณาจักรมารและเหล่าเสนามาร ที่มากด้วยอิทธิฤทธิ์คอยบงการเหล่าสมุนมาร ที่มีกระจัดกระจายอยู่ทั่วจักรวาล ดังเช่นคราวที่พญาวสวัสดิ์มารระดมเหล่ามาร ทูตทั้งจักรวาลมาขัดขวางไม่ให้พระพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรม

อิทธิฤทธิ์มาร

เป็นที่เข้าใจตรงกันว่า เทวบุตรมาร ยักษ์หรืออสูร คือสิ่งมีชีวิตประเภทหนึ่งในสังสารวัฏ ที่มีรูปร่างไม่หยาบเหมือนมนุษย์ มีภาวะเป็นทิพย์อยู่ได้ด้วยบุญบารมี ที่ตนเองเคยสร้างสมเอาไว้ ภายหยาบแบบมนุษย์มีองค์ประกอบของธาตุทั้งสี่ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ส่วนเทวดาทิพย์มีองค์ประกอบของธาตุสี่ไม่ครบ แม้จะอยู่ร่วมสังสารวัฏคนละภพมิติ แต่เทวดาก็สามารถไปมาหาสู่มนุษย์ได้ โดยที่มนุษย์อาจจะไม่ได้รับรู้การดำรงอยู่ของเทวดาเหล่านั้น

กายทิพย์ของเทวดา แม้จะเป็นของละเอียดจับต้องด้วยมือมนุษย์ไม่ได้ แต่หากมนุษย์ได้รับการฝึกฝนสมาธิระดับมาติพโส ก็สามารถเห็นเทวดาเหล่านี้ได้ด้วยตาเปล่า เรามักจะเข้าใจว่ามารสามารถทำได้อย่างมากก็แค่ปั่นหัวมนุษย์ ให้ตกอยู่ในวังวนของกิเลสตัณหาความกระหายอำนาจ นั่นถือว่าเป็นการดูถูกมารอย่างรุนแรง เพราะเหล่าเทวบุตรมารหรือแม้แต่ยักษ์ ก็มีอิทธิฤทธิ์มากสามารถทำอะไรต่าง ๆ ได้มากมาย เช่น ทูบหัวคน จำแลงกายได้ทุกรูป เข้าสิง คล

ใจ^{๑๑๔} เป็นต้น

ไม่ว่ามารจะมีฤทธิ์มากแค่ไหน สามารถเข้าถึงใครต่อใครได้ง่าย เหมือนพลิกฝ่ามือ เทียบวงการคนโน้นคนนี้ อุตสาห์บำเพ็ญเพียรทำความดีมากมายมหาศาล ก็ต้องมาสูญเสียชีวิต

^{๑๑๔} เข็รนนท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลอใจก็เป็นมาร, หน้า ๒๗-๓๐.

เพราะมิฉะทิฎฐิเพียงประการเดียว อวสานของมารก็คือหากพลาดพลั้งทำร้ายผู้ปฏิบัติ แม้แต่มารก็ยังหนีกฎแห่งกรรมไปไม่พ้น

พญาวสวัตติมารผู้เป็นใหญ่

ถ้าเอ่ยถึง “มาร” ที่มีบทบาทโดดเด่นที่สุดในพุทธประวัติ ทุกคนจะต้องนึกถึง “พญาวสวัตติมาร” หรือเรียกสั้นๆ ว่า “พญามาร” เป็นผู้ผจญขัดขวางพระพุทธเจ้าทุกวิถีทาง เพื่อมิให้ทรงตรัสรู้

พญามารในพุทธศาสนาที่เป็นคู่ปรับคนสำคัญของพระพุทธเจ้ามีนามว่า “ปรนิมมิตวสวัตติมาราธิราช” หมายถึง “ผู้เป็นใหญ่ในหมู่มาร” หรือที่เรารู้จักกันในนามของ “พญาวสวัตติมาร” ทำหน้าที่เป็นหัวหน้าปกครองฝ่ายมาร มีบารมีสูงครองสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติมานาน จึงมองเห็นพระพุทธเจ้าตั้งแต่สมัยที่ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิตแล้ว ลงไปเกิดเป็นมนุษย์เพื่อบำเพ็ญทสภารมี ยิ่งได้เห็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีมากเท่าใด พญาวสวัตติมารก็ยิ่งรู้สึกอิจฉาริษยาอกร้อนใจ จนต้องเข้าไปขัดขวาง แต่ก็ไม้อาจจะเอาชนะได้ดังที่เคยกล่าวไว้ โดยในตอนนั้นพระโพธิสัตว์ผู้เป็นทายาทเศรษฐีต้องเผชิญหน้ากับพญามาร พระโพธิสัตว์ไม่ต้องนั่งสมาธิระลึกละกัณฐะ ก็สามารถรู้ได้ทันทีว่าพญามารคนนั้นชื่อ “วสวัตติมาร” และยังรู้ต่อไปอีกด้วยว่า บารมีของวสวัตติมารสู้บารมีของพระโพธิสัตว์ไม่ได้ นี่ย่อมแสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าเคยเจอกับวสวัตติมารมาก่อน และรู้จักนิสัยใจคอเป็นอย่างดี^{๑๑๕}

ก่อนหน้านี้วสวัตติมารจะเป็นมารนั้น เคยเกิดเป็นขุนนางชื่อ “โพธิอำมาตย์” สมัยที่สมเด็จพระพุทธกัสสปะทศพลญาณเจ้าบรมโลกุตมาจารย์ทรงอุบัติขึ้นในโลก พญามาราธิราชผู้นี้เกิดเป็นมนุษย์มีนามว่าโพธิอำมาตย์ ดำรงตำแหน่งอรรคมหาเสนาบดีของพระเจ้ากิงกิสสะมหาราช เป็นที่โปรดปรานไว้วางพระราชหฤทัยนักหนา

กาลวันหนึ่งพระเจ้ากิงกิสสะมหาราช ผู้มีพระทัยเลื่อมใสในบวรพุทธศาสนาได้ทรงทราบวาทะ สมเด็จพระกัสสปะสัพพัญญูเจ้าทรงเข้านิโรธสมาบัติเสวยวิมุตติสุขอยู่ครบ ๗ วัน ณ ภายใต้น้ำไทรใหญ่และใกล้จะออกจากนิโรธอยู่แล้ว จึงทรงพระดำริว่า “พระมหากษัตริย์คุณเจ้าเสด็จออกจากนิโรธสมาบัติใหม่ ๆ ถ้าผู้ใดได้ถวายทานจักบังเกิดผลานิสงส์ผลบุญมหาศาลล้ำเลิศ บัดนี้เรจักถวายทานแด่พระองค์” แล้วจึงทรงให้มีพระราชกฤษฎีกาประกาศแก่ชาวเมืองทั้งปวงว่า

“ถ้าบุคคลผู้ใด ลอบไปถวายทานแด่สมเด็จพระพุทธเจ้าก่อนเราแล้ว เรจักให้ลงอาญาแก่ผู้นั้น” แล้วตรัสสั่งให้ตั้งกองรักษาการณ์ที่ใกล้ต้นน้ำไทรใหญ่บริเวณพระวิหารไว้อย่างกวัดจัน หากผู้ใดล่วงละเมิดพระราชกฤษฎีกาแล้ว ก็ให้จับตัวไปประหารชีวิตเสีย

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕-๓๖.

ท่านโพธิ์อำมาตย์ แม้ได้ทราบพระราชกฤษฎีกา ก็ยังมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะถวายทานแก่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้อาลัยในชีวิต พอรุ่งเช้าจึงถือเครื่องไทยทานของตนกับภรรยา รวมเป็น ๒ ห่อตรงไปยังวิหาร พวกรักษาการณ์เห็นเช่นนั้น จึงถามด้วยความคารวะว่า “ข้าแต่ท่านเสนาบดี เหตุใดท่านจึงฝ่าฝืนพระราชกฤษฎีกาที่ทรงห้ามไว้” ท่านอำมาตย์ใหญ่ขึ้นเสนาบดีได้ฟังแล้วคำริว่า

“ถ้าเราจะบอกแก่เจ้าพวกนี้ ด้วยถ้อยคำอันเป็นที่จริงว่า พระเจ้าแผ่นดินรับสั่งใช้ให้อาราธนาพระพุทธเจ้าเข้าไปในวังก็จะได้อยู่ แต่ทว่าหาควรที่เราจะกล่าวคำมุสาวาทไม่ เมื่อเราตั้งใจจะถวายทานแด่องค์พระโลกนาถเจ้า แต่กล่าวคำมุสาวาทแล้วทานของเราก็จักมีผลไม่ยิ่งใหญ่ ควรที่เราจะบอกความเป็นจริงแม้จักตายก็ตามทีเถิด เราหาอาลัยชีวิตไม่” แล้วจึงบอกไปว่า “เราจะเข้าไปถวายทานแด่องค์เด็จพระพุทธเจ้า” พวกทหารจึงจับท่านเสนาบดีมัดมือไขหลัง นำไปถวายพระราชาเพื่อให้ทรงพิจารณาโทษ พระราชาทรงพิโรธเป็นอันมาก รับสั่งให้นำตัวไปตัดศีรษะประหารชีวิตเสียทันที

สมเด็จพระชินสีห์สัพพัญญูกัสสปะพุทธเจ้ามีพระมหากรุณาแก่โพธิ์เสนาบดี จึงเนรมิตพระพุทธนิมิตให้สถิตอยู่แทนพระองค์ในวิหารใหญ่ ส่วนพระองค์เสด็จปาฏิหาริย์ไปประดิษฐาน ณ สถานที่ประหารท่านเสนาบดีไม่มีผู้ใดเห็น จะเห็นได้แต่เฉพาะเสนาบดีผู้เดียวแล้วมีพุทธฎีกาว่า

“ดูกรโพธิ์เสนาบดี ท่านจงมีศรัทธาอย่าได้อาลัยในชีวิต อันเครื่องไทยทานของท่านมีประการใด ท่านจงกระทำจิตให้เลื่อมใสในตถาคตเถิด” โพธิ์เสนาบดีได้สดับพระพุทธฎีกาแล้ว ก็บังเกิดความเลื่อมใสสุดหัวใจ จึงนำห่อภัตตาหารของตนกับภรรยาอุษณิน้อมเกล้าฯ เข้าถวายแด่องค์พระกัสสปะสัพพัญญูเจ้า โดยการระเลื่อมใสอย่างสุดซึ้งแล้วจึงตั้งปณิธานว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้ซึ่งเป็นที่พึ่งแก่สรรพสัตว์ทั้งปวง ชีวิตของข้าพระบาทก็ได้สละแล้วในครั้งนี้ ด้วยเดชะผลทานนี้ จงเป็นปัจจัยให้ข้าพระบาทได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกับพระองค์ ในอนาคตกาลโน้นด้วยเถิด”

สมเด็จพระกัสสปะพุทธเจ้า ทรงมีพระมหากรุณาฯ พระหัตถ์ขึ้นลูบศีรษะท่านเสนาบดีแล้วยังทรงพยากรณ์ว่า “ท่านปรารถนาสิ่งใด ความปรารถนาของท่านจงพลันสำเร็จเถิด ดูกรท่านเสนาบดีท่านจงตั้งมั่นไว้ในใจด้วยดีเถิด ในอนาคตกาลเบื้องหน้าโน้น ท่านจักได้อุบัติเป็นพระพุทธเจ้า ได้ตรัสแก่พระปรมาภิเชกสมโพธิญาณพระองค์หนึ่ง”

เวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารช้านานนักหนา มาในชาตินี้บังเกิดเป็นเจ้าแห่งหมู่มาร ในชั้นปรินิพพานด้วยอำนาจบุญนากกรรมแต่ง เพราะยังอยู่ในห้วงแห่งกิเลสเหตุยังเป็นปุถุชน

จึงเกิดความเห็นสับสนวิปริตมีจิตคิดแข่งดี ใครทอดลงพระบารมีสมเด็จพระศรีสากยมุนีสมณโคดมของเรา เผ้าตามประจัญด้วยประการต่าง ๆ^{๑๑๐}

วสวัตดีมารมีอำนาจมากต้องการเป็นใหญ่ในภพทั้งสาม สามารถบังคับบัญชาเหล่ากองทัพนารที่ทั้งเทวดา มาร อสุรกาย ยักษ์ นาค ฯลฯ ที่มีมิชฌาภิญญาให้ทำตามความประสงค์ของตนเอง โดยสมุนมารเหล่านี้มีหน้าที่ก่อวุ่น ล่อลวง กล่าวความอันเป็นเท็จ เพื่อขัดขวางมนุษย์และเทวดาไม่ให้ทำความดี ส่วนสัตว์ในภพภูมิอื่นไม่อยู่ในสายตาของมาร เพราะสัตว์ที่เกิดในภพภูมิอื่นรก เปรต และสัตว์เดรัจฉาน ไม่มีโอกาสสร้างบารมีแข่งกับตน จนกว่าจะชดใช้กรรมจนหมด^{๑๑๑}

ก่อนหน้านี้พญาวสวัตดีมารไม่ใช่ร้ายอย่างที่เห็น แต่เป็นเพียงคนธรรมดาคนหนึ่งที่มีมุ่งมั่นในการทำความดี สร้างบุญกุศลหวังจะเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอนาคตกาล แต่ระหว่างเส้นทางเดินข้ามภพข้ามชาติ เกิดความผิดพลาดจนกลายมาเป็นมารร้ายในที่สุด^{๑๑๒}

อำนาจมารครองสังสารวัฏ

พญามารวสวัตดีมาร นั่งบัลลังก์มองดูอาณาจักรตนเอง ครั้นมองลงไปเบื้องล่างก็นับจากสวรรค์ชั้นนิมมานนรดี(สวรรค์ชั้นที่ ๕) ถัดจากนั้นเป็นสวรรค์ชั้นดุสิต(สวรรค์ชั้นที่ ๔) ถัดลงไปอีกเป็นสวรรค์ชั้นยามา(สวรรค์ชั้นที่ ๓) สวรรค์ชั้นดาวดึงส์(สวรรค์ชั้นที่ ๒) และสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา(สวรรค์ชั้นแรก) อาณาจักรยักษ์เชิงเขาไกรลาส ป่าหิมพานต์ ภพมนุษย์และนรก

เมื่อพญาวสวัตดีมารมองสูงขึ้นไป จะเห็นสวรรค์ชั้นรูปพรหมและอรูปพรหมด้วยความสามารถของมารที่มองเห็นภพอื่น ๆ อย่างทะลุทะลวง จึงสามารถแหกกฎสวรรค์ไปก่อวุ่นถึงพรหมโลกชั้นสูง ๆ ได้ ด้วยเหตุนี้มารจึงผยองในอำนาจที่ตนมีอยู่ อาจกล่าวได้ว่ามารมีฤทธิ์ถึงขนาดสามารถข่มพรหมได้ เหล่าเทวดาต่างพยายามหลีกเลี่ยงหนีให้ไกลสุดขอบจักรวาล เพื่อให้พ้นเงื้อมมือมาร ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “ในบรรดาผู้ยิ่งใหญ่ มารเป็นเลิศ”

ไม่ว่าเทพเจ้าและพรหมจะหนีไปไกลแค่ไหน ก็ไม่อาจพ้นวิสัยมารได้เพราะสิ่งทั้งปวงที่ยังปรุงแต่งอยู่ด้วยกิเลส แม้เพียงน้อยนิดก็ย่อมตกอยู่ในอำนาจบังคับบัญชามารทั้งสิ้น^{๑๑๓} เหมือนอย่างที่มารได้เข้าไปกราบทูลพระพุทธผู้มีพระภาคว่า

^{๑๑๐} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), โลกทิปนี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๒๐๔-๒๐๖.

^{๑๑๑} เขียนันท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลใจก็เป็นมาร, หน้า ๔๐-๔๑.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗-๔๘.

“ท่านได้ถูกบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของ
มนุษย์คล้องไว้แล้ว ท่านได้ถูกผูกด้วยเครื่องพันธนาการ
มากมาย แน่ท่านสมณะ ท่านไม่พ้นจากเราได้”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า

“เราได้พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่
เป็นของมนุษย์ เราได้พ้นแล้วจากเครื่องพันธนาการมากมาย
แน่มารผู้กระทำซึ่งที่สุด เราได้กำจัดท่านเสียแล้ว”^{๔๔}

แม้แต่คนที่หันมาปฏิบัติธรรม เดินบนเส้นทางจิตวิญญาณ มีความสุขความพอใจขึ้น
ละเอียดมากขึ้น ซึ่งการที่คนเหล่านี้พยายามปฏิบัติธรรมเพื่อพ้นทุกข์นั้น ในแง่หนึ่ง พวกเขา กำลัง
ทำทนายอานามารอย่างรุนแรง ทั้งมารที่เป็น “กิเลส” และ “เทวนาครมาร” หลายคนจึงโดนกิเลสที่
ละเอียดเลื่องงาน ทั้งแบบรู้ตัวและแบบไม่รู้ตัวนั้น กรณีนี้อาจกล่าวได้ว่า จิตใจของเขา ยังเสียดายอยู่
ใน “วิสัยมาร” เมล็ดพันธุ์แห่งความชั่วร้ายอันยิ่งใหญ่ หลุมพรางที่ดักสรรพสัตว์ บนเส้นทางจิต
วิญญาณ ส่งผลให้กลายเป็นมารในที่สุด ตรงนี้คงจะเห็นแล้วว่ามารนั้นมีฤทธิ์มากเพียงใด
เพราะแม้แต่รูปกิเลสเพียงน้อยนิด หากไม่รู้เท่าทันก็สามารถครอบงำชีวิตของเราได้ในที่สุด^{๔๕}

กล่าวโดยสรุป เทวนาครมาร คือ เทวดาพวกหนึ่งที่จิตใจถูกอานาจีเลสขั้วล้อมมอมเมา
ทำให้เห็นผิดเป็นชอบ มีท้าวสวตติหรือที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่าพญามารเป็นหัวหน้า มีเทวดาที่เป็น
บริวารลูกสมุนมากมาย พร้อมกับธิดา ๓ องค์ เป็นผู้ปกครองดินแดนแห่งมารบนสวรรค์ชั้นปรนิม
มิตวสวตติ พญามารนี้เป็นผู้มีฤทธิ์มากมีอำนาจมาก ไม่มีใครเสมอเหมือน เป็นใหญ่ในภพทั้ง ๓
คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สามารถท่องเที่ยวไปในภพภูมิต่าง ๆ ได้อย่างสะดวกสบาย ด้วยความมี
คุณสมบัติดังกล่าวจึงเกิดความห้าวหาญคึกคะนอง กระทำการประลองแข่งดีกับพระพุทธเจ้าและ
พุทธบริษัทด้วยวิธีการต่าง ๆ

๒.๓.๕ มัจจุมาร

มัจจุ คือ ความตาย คำว่า “ตาย” หรือ “มรณะ” มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป
ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การทำลาย ความแตกแห่งขั้นันท์ ความ
ทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ^{๔๖}
กระบวนการจากไปของชีวิตนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า ผู้ตายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์
ทั้งกายสังขารคือลมหายใจเข้าออกก็จะดับไป วิจิสังขารได้แก่ วิดก วิจารคือความตริกวินตรองก็

^{๔๔}วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๓/๔๑.

^{๔๕}เชียรนันท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลใจก็เป็นมาร, หน้า ๕๑.

^{๔๖}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๒/๘๘.

ดับไป จิตสังขารคือสัญญาและเวทนาหรือการกำหนดหมายอารมณ์ต่าง ๆ และความรู้สึกตัวก็สิ้นไป อายุก็จะสิ้นไปด้วย ไออุ่น(อุณหภูมิ)ก็สงบ อินทรีย์ได้แก่ตา หู จมูก กายก็แตกสลายไป^{๑๑๓} ในทางวิทยาศาสตร์การแพทย์ ถ้าสมองตายเส้นกราฟสมองนิ่งสนิทจึงเรียกว่าตาย ส่วนในทางธรรมนั้นบอกว่าเมื่อไรก็ตามที่จิตจิด หรือจิตดวงสุดท้ายเคลื่อนจากภพแล้ว มีปฏิสนธิจิตมารองรับต่อไป อาการที่จิตจิด จิตดวงสุดท้ายเปลี่ยนเป็นปฏิสนธิในปัจจุบัน แล้วอินทรีย์คือชีวิตมันขาดตอนลง ท่านเรียกว่าสันตติ(ความต่อเนื่องของชีวิต)ขาด นั่นคือตาย

ตามปกติจิตคนเราจะเกิดดับ ๆ เป็นเรื่องธรรมดา จิตเกิดดับแต่ละครั้งเร็วยิ่งกว่าสายฟ้าแลบ ต่อเนื่องกันเหมือนสายน้ำไหล สืบเนื่องกันเหมือนไฟกะพริบอยู่ในหลอดไฟ เราจะเห็นว่าในหลอดไฟมีแสงสว่างนวลออกมา ที่จริงแล้วตัวตนของแสงไฟไม่เคยมีเลย มีแต่กระแสไฟซึ่งกะพริบอย่างรวดเร็ว สะท้อนเป็นแสงไฟออกมาเช่นนี้ เราเรียกว่าจากกระแสไฟสู่แสงไฟ

ดวงจิตของเราก็มีการเกิดดับเช่นเดียวกับกระแสไฟ แต่จิตที่เกิดดับเกิดดับจนเราแทบจะไม่รู้ตัวนี้ トラบใดที่ยังไม่ใช่ดวงสุดท้ายเราก็ยังมีชีวิตอยู่ แต่จิตดวงสุดท้ายที่เรียกว่าจิตจิด เมื่อมันดับปุ๊บก็จะขาดการสืบต่อ แล้วมันกลายเป็นปฏิสนธิจิตคือกลายเป็นจิตดวงใหม่ ถ้าจิตดวงสุดท้ายดับลงเช่นนี้เรียกว่าตาย นี่คือมรณะในความหมายทางธรรม^{๑๑๔}

มรณะมรณนั้นมี ๒ อย่าง คือ กาลมรณะมาร๑ อกาลมรณะมาร๑ กาลมรณะมาร คือสัตว์ถือปฏิสนธิจิตแล้ว ย่อมตายตามอายุที่กรรมอันกระทำให้สิ้นสุด หมายความว่า ตายตามกำหนดอายุ เรียกว่า กาลมรณะมาร อกาลมรณะมาร คือ สัตว์ที่ต้องตายในระหว่างอายุยังน้อย ๆ เพราะอันตรายเป็นอันมาก บางที่ต้องใช้กำลังโอสถและกำลังมนต์ และกำลังคุณธรรมมีศีลเป็นต้น จึงอยู่ไปจนถึงกำหนดอายุ^{๑๑๕}

ความตายจัดว่าเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาสที่จะก้าวหน้าต่อไป ในคุณความดีทั้งหลาย^{๑๒๐}

คนประมาท คือคนที่ตายแล้ว

^{๑๑๓}พระมหากัมพล กิตติโสภโณ, **ลมหายใจสุดท้าย**, (กรุงเทพมหานคร : ชันมุนทรี, ๒๕๕๒), หน้า ๓๗.

^{๑๑๔}ว. วชิรเมธี, **สบตากับความตาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๕), หน้า ๑๘-๑๙.

^{๑๑๕}พระสังฆราชธรรมโฆษะ, **โลกบัญญัติ**, แปลโดย นาวาอากาศเอก(พิเศษ) เข้ม ประพัฒน์ทอง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ อักษรไทย (น.ส.พ.ฟ้าเมืองไทย), ๒๕๒๘), หน้า ๑๑๖.

^{๑๒๐}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๕.

ความประมาท คือ ความปล่อยจิตไป การเพิ่มพูนความปล่อยจิตไปในกายทุจริตวจีทุจริต มโนทุจริตหรือในกามคุณ ๕ การทำโดยไม่เคารพ การทำที่ไม่ให้ติดต่อก การทำที่ไม่มั่นคง ความประพฤติด้อย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพ ความไม่เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความตั้งใจไม่จริง ความไม่หมั่นประกอบในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย^{๑๒๑}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) กล่าวถึงความประมาทว่า คือ ความขาดสติ ความละเลย ความทอดทิ้ง ความเพิกเฉย ความเฉื่อยชา ความไม่กระตือรือร้นชวนขวย, ความผัดผ่อน, ความไม่เอาเรื่องเอาราว ไม่ใส่ใจ ความนิ่งนอนใจ ความเรื่อยเปื่อย เรียกว่า ความประมาท

สิ่งที่ควรจะต้องทำเห็นอยู่ก็ผัดผ่อนไป ไว้พรงนี้แหละค่อยทำ นี่เรียกว่าความประมาท หรือมัวแต่เพลิดเพลินมัวเมาหลงใหลในความสุข จึงละเลยไม่ใส่ใจ ไม่ทำในสิ่งที่ควรทำ นี่เรียกว่าความประมาท^{๑๒๒}

ผู้ประมาทย่อมหลงมัวเมาอยู่ในความมัวเมา ๓ ประการ (๑) ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มเป็นสาว (๒) ความมัวเมาในความไม่มีโรค (๓) ความมัวเมาในชีวิต^{๑๒๓}

ผู้มัวเมาในความเป็นหนุ่มเป็นสาว คือ ตกอยู่ในหลุมแห่งวัย เพราะวัยนี้เป็นหัวเลี้ยว หัวต่อจากวัยเด็ก เจริญเติบโตย่างเข้าสู่วัยหนุ่มสาวเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวัยรุ่น เป็นวัยที่ร่าเริงเบิกบาน แจ่มใส มองโลกในแง่ดี ชอบแต่งเนื้อแต่งตัว เทียวเตร่ รักสวยรักงาม เป็นวัยแรกเริ่มที่จะได้พบเจอสัมผัสกับสิ่งใหม่ ๆ ที่จะเข้ามาให้ได้เรียนรู้ ย่อมสนุกสนานเพลิดเพลิน หลงระเลิง คิดใจไปกับสิ่งสวยงาม และอารมณ์ที่ถูกออกถูกใจอันผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

ผู้มัวเมาในความไม่มีโรค หลงเมาว่าตัวเองมีสุขภาพร่างกายสมบูรณ์แข็งแรง ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บมาเบียดเบียนบีฑา ให้ต้องล้มหมอนนอนเสื่อหรือต้องเข้ารับการรักษาจากหมอจากพยาบาล และคิดว่าตนเองจะต้องแข็งแรงปราศจากโรคไปอย่างนี้เรื่อย ๆ ไม่มีวันเปลี่ยนแปลง

ผู้มัวเมาในชีวิต ย่อมปล่อยชีวิตให้ไหลไปกับกระแสคลื่นแห่งกิเลสตัณหา ความอยาก ความปรารถนาความต้องการอันขึ้น ๆ ลง ๆ พู ๆ แปป ๆ ของโลกธรรม เมื่อได้หรือสมหวังก็ดีอกดีใจ อิ่มเอิบใจ หัวเราะเรีงร่า ครั้นพอพลัดพรางผิดหวังก็ร้องไห้ ร้องไห้ เศร้าโศกเสียใจ ทุกข์ระทมตรมตรอม ดำเนินชีวิตอยู่ในวังวนของเรื่องกิน กาม เกียรติเป็นสำคัญ

เมื่อความตายมาเยือนและความตายนั้นย่อมเกิดขึ้นได้ทุกสถานการณ์ โดยไม่ต้องขึ้นอยู่กับความยินยอมของมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของร่าง สำหรับร่างกายเมื่อแตกดับ หมดสภาพการใช้งาน

^{๑๒๑}พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๑๔๓/๔๖๒.

^{๑๒๒}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *จาริกบุญ-จาริกธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๕), หน้า ๒๖๓.

^{๑๒๓}อ.จ.ก. (ไทย) ๒๐/๓๕/๒๐๐.

ดวงวิญญาณจะออกจากร่างกาย โดยมีเหล่านายนิรบาลมารับดวงวิญญาณ ไปยังยมโลกเพื่อรอฟัง คำตัดสินพิพากษาจากพระยายมราชเจ้าแห่งนรก พญายมราชเจ้าแห่งนรก ผู้พิพากษาความดีชั่วของ มนุษย์^{๑๒๔}

คราวหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามที่ท่านอนาถบิณฑิก เศรษฐีสร้างถวายกรุงสาวัตถี ที่นั่น พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเรือน ๒ หลัง มีประตูตรงกัน บุรุษผู้มีตาดียืนอยู่ตรงกลาง เรือน ๒ หลังนั้น พึงเห็นคนกำลังเดินเข้าเรือนข้าง กำลังเดินมาข้าง กำลังเดินไปข้าง แม้ฉันใด เราก็ ฉะนั้นเหมือนกัน เห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและ เกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘สัตว์เหล่านี้ ประกอบกายสุจริต วิสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวน ผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในหมู่มนุษย์’

สัตว์เหล่านี้ประกอบกายทุจริต วิทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็น ผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในเปรตวิสัยหรือสัตว์ เหล่านี้ประกอบกายทุจริต วิทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวน ผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ก็หรือว่าสัตว์ เหล่านี้ประกอบกายทุจริต วิทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิดและชักชวน ผู้ให้ทำกรรมตามความเห็นผิด หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

ภิกษุทั้งหลาย นายนิรบาลจับแขนเขาไปแสดงต่อพญายมว่า ‘ขอเดชะ คนผู้นี้ไม่เกื้อกูล มารดา ไม่เกื้อกูลบิดา ไม่เกื้อกูลสมณะ ไม่เกื้อกูลพราหมณ์ และไม่อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล ขอพระองค์จงลงโทษคนผู้นี้เถิด’

ภิกษุทั้งหลาย พญายมสอบสวนซักไซ้ไล่เลียงเขาถึงเทวทูตที่ ๑ ว่า ‘เจ้าไม่เคยเห็น เทวทูตที่ ๑ ปรากฏในหมู่มนุษย์บ้างหรือ’

เขาตอบว่า ‘ไม่เคยเห็น พระเจ้าข้า’

พญายมถามเขาว่า ‘ในหมู่มนุษย์ เด็กเล็กผู้ยังอ่อนนอนหงาย กลิ้งเกลือกอยู่ในอุจจาระ และปัสสาวะของตน เจ้าไม่เคยเห็นบ้างหรือ’

เขาตอบว่า ‘เคยเห็น พระเจ้าข้า’

‘เจ้านั้นเป็นผู้รู้เพียงสา เป็นผู้ใหญ่ ไม่ได้คิดหรือว่า ‘ถึงตัวเราก็มีความเกิดเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเกิดไปได้ เอาเกิด เราจะทำความดีทางกาย วาจา และใจ’

^{๑๒๔} เข็รนนท์, มารมีจริง ทำดีแค่ไหน หากผลใจก็เป็นมาร, หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

‘ไม่เคยคิด เพราะมัวประมาทอยู่ พระเจ้าข้า’

‘เจ้าไม่ได้ทำความดีทางกาย วาจา และใจ เพราะมัวประมาทอยู่ เอาเถิด เราจะลงโทษ เจ้าตามฐานะที่ประมาท ก็บาปกรรมนี้นั้น บิดามารดา พี่ชายน้องชาย พี่สาวน้องสาว มิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต สมณพราหมณ์ เทวดา ไม่ได้ทำให้เจ้าเลย เจ้าทำเองแท้ๆ เจ้านั่นเองต้องรับผลของ บาปกรรมนั้น’ (๑)

พญายม ครั้นสอบสวนซักไซ้ไล่เลียงเขาถึงเทวทูตที่ ๑ แล้ว จึงสอบสวนซักไซ้ไล่เลียง ถึงเทวทูตที่ ๒ ว่า ‘เจ้าไม่เคยเห็นเทวทูตที่ ๒ ปรากฏในหมู่มนุษย์บ้างหรือ’

เขาตอบว่า ‘ไม่เคยเห็น พระเจ้าข้า’

‘ในหมู่มนุษย์ สตรีหรือนรุษมีอายุ ๘๐ ปี...๙๐ ปี...หรือ ๑๐๐ ปี เป็นคนขรา มีซี่โครงกด หลังโก่ง หลังค่อม ถือไม้เท้า เดินงก ๆ เงิน ๆ เก้ ๆ กัง ๆ หมดความเป็นหนุ่มสาว ฟันหัก ผมหงอก สิริชะล้น หน้าเหี่ยว ตัวตกระ เจ้าไม่เคยเห็นบ้างหรือ’

‘เคยเห็น พระเจ้าข้า’

‘เจ้านั้นเป็นผู้รู้เพียงสา เป็นผู้ใหญ่ ไม่ได้คิดหรือว่า ‘ถึงตัวเราก็มีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ เอาเถิด เราจะทำความดีทางกาย วาจา และใจ’

‘ไม่เคยคิด เพราะมัวประมาทอยู่ พระเจ้าข้า’

‘เจ้าไม่ได้ทำความดีทางกาย วาจา และใจ เพราะมัวประมาทอยู่ เอาเถิด เราจะลงโทษ เจ้าตามฐานะที่ประมาท ก็บาปกรรมนี้นั้น บิดามารดา พี่ชายน้องชาย พี่สาวน้องสาว มิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต สมณพราหมณ์ เทวดา ไม่ได้ทำให้เจ้าเลย เจ้าทำเองแท้ๆ เจ้านั่นเองต้องรับผลของ บาปกรรมนั้น’ (๒)

พญายม ครั้นสอบสวนซักไซ้ไล่เลียงเขาถึงเทวทูตที่ ๒ แล้ว จึงสอบสวนซักไซ้ไล่เลียง ถึงเทวทูตที่ ๓ ว่า ‘เจ้าไม่เคยเห็นเทวทูตที่ ๓ ปรากฏในหมู่มนุษย์บ้างหรือ’

เขาตอบว่า ‘ไม่เคยเห็น พระเจ้าข้า’

‘ในหมู่มนุษย์ สตรีหรือนรุษเจ็บป่วย ประสบทุกข์ เป็นไข้หนัก นอนจมอยู่ในอุจจาระ และปัสสาวะของตน ผู้อื่นต้องช่วยพยุงให้ลุกขึ้นช่วยป้อนอาหาร เจ้าไม่เคยเห็นบ้างหรือ’

‘เคยเห็น พระเจ้าข้า’

‘เจ้านั้นเป็นผู้รู้เพียงสา เป็นผู้ใหญ่ ไม่ได้คิดหรือว่า ‘ถึงตัวเราก็มีความป่วยไข้เป็น ธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความป่วยไข้ไปได้ เอาเถิด เราจะทำความดีทางกาย วาจา และใจ’

‘ไม่เคยคิด เพราะมัวประมาทอยู่ พระเจ้าข้า’

‘เจ้าไม่ได้ทำความดีทางกาย วาจา และใจ เพราะมัวประมาทอยู่ เอาเถิด เราจะลงโทษ เจ้าตามฐานะที่ประมาท ก็บาปกรรมนี้นั้น บิดามารดา พี่ชายน้องชาย พี่สาวน้องสาว มิตร อำมาตย์

ญาดิสาโยหิต สมณพราหมณ์ เทวดา ไม่ได้ทำให้เจ้าเลย เจ้าทำเองแท้ๆ เจ้านั่นเองต้องรับผลของ บาปกรรมนั้น’ (๓)

พยายม ครั้นสอบสวนซักไซ้ไล่เลียงเขาถึงเทวทูตที่ ๓ แล้ว จึงสอบสวนซักไซ้ไล่เลียง ถึงเทวทูตที่ ๔ ว่า ‘เจ้าเคยเห็นเทวทูตที่ ๔ ปรากฏในหมู่มนุษย์บ้างหรือ’

เขาตอบว่า ‘ไม่เคยเห็น พระเจ้าข้า’

‘ในหมู่มนุษย์ พระราชารับสั่งให้จับโจรผู้ประพฤติดีมาแล้ว ลงอาญาด้วยประการ ต่างๆ คือ ให้เขียนด้วยแส้บ้าง ให้เขียนด้วยหอยบ้าง ให้ตีด้วยไม้พลองบ้าง ตัดมือบ้าง ตัดเท้าบ้าง ตัดทั้งมือทั้งเท้าบ้าง ตัดใบหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดทั้งใบหูและจมูกบ้าง วางก้อนเหล็กแดงบนศีรษะ บ้าง ถลกหนังศีรษะแล้วมัดให้ขาวเหมือนสังข์บ้าง เอาไฟขีดปากจนเลือดไหลเหมือนปากราหูบ้าง เอาผ้าพันตัวรดน้ำมันแล้วจุดไฟเผาบ้าง พันมือแล้วจุดไฟต่างคบบ้าง ถลกหนังตั้งแต่คอถึงข้อเท้า ให้ลูกเดินเหยียบหนังจนลึกลงบ้าง ถลกหนังตั้งแต่คอถึงข้อมือ ทำให้มองดูเหมือนงูผ้าคากรอง บ้าง สวมปลอกเหล็กที่ข้อศอกและเข่าแล้วเสียบหลาวทั้ง ๕ ทิศเอาไฟเผาบ้าง ใช้เบ็ดเกี่ยวหนัง เนื้อ เอ็นออกมาบ้าง เอ็นเนื้อออกเป็นแวนๆ เหมือนเหรียญกษาปณ์บ้าง เอ็นหนัง เนื้อ เอ็น ออกเหลือไว้แต่กระดูกบ้าง ใช้หลาวแทงช่องหูให้ทะลุถึงกันบ้าง เสียบให้ติดดินแล้วจับเขาหมุนได้ รอบบ้าง ทูบกระดูกให้แตกแล้วถลกหนังออก เหลือไว้แต่กองเนื้อเหมือนดั่งใบไม้บ้าง รดตัว ด้วยน้ำมันที่กำลังเดือดพล่านบ้าง ให้สุนัขกัดกินจนเหลือแต่กระดูกบ้าง ให้นอนบนหลาวทั้งเป็น บ้าง ตัดศีรษะออกด้วยดาบบ้าง เจ้าไม่เคยเห็นบ้างหรือ’

‘เคยเห็น พระเจ้าข้า’

‘เจ้านั้นเป็นผู้รู้เพียงสาเป็นผู้อยู่ใหญ่ไม่ได้คิดหรือว่า ‘ได้ยินว่า สัตว์ผู้ทำบาปกรรมไว้ เหล่านั้น จะถูกลงอาญาด้วยประการต่างๆ เห็นปานนี้ในปัจจุบัน ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงชาติหน้า เอาเถิด เราจะทำความดีทางกาย วาจา และใจ’

‘ไม่เคยคิด เพราะมัวประมาทอยู่ พระเจ้าข้า’

‘เจ้าไม่ได้ทำความดีทางกาย วาจา และใจ เพราะมัวประมาทอยู่ เอาเถิด เราจะลงโทษ เจ้าตามฐานะที่ประมาท กับบาปกรรมนี้นั้น บิดามารดา พี่ชายน้องชาย พี่สาวน้องสาว มิตร อำมาตย์ ญาดิสาโยหิต สมณพราหมณ์ เทวดา ไม่ได้ทำให้เจ้า เจ้าทำเองแท้ๆ เจ้านั่นเองต้องรับผลของ บาปกรรมนั้น’ (๔)

พยายม ครั้นสอบสวนซักไซ้ไล่เลียงเขาถึงเทวทูตที่ ๔ แล้ว จึงสอบสวนซักไซ้ไล่เลียง ถึงเทวทูตที่ ๕ ว่า ‘เจ้าไม่เคยเห็นเทวทูตที่ ๕ ปรากฏในหมู่มนุษย์บ้างหรือ’

เขาตอบว่า ‘ไม่เคยเห็น พระเจ้าข้า’

‘ในหม่อมมนุษย์ สตรีหรือบุรุษที่ตาย ๑ วัน ๒ วัน หรือ ๓ วัน พองขึ้นเป็นสีเขียวมี น้ำเหลืองแตกซ่าน เจ้าไม่เคยเห็นบ้างหรือ’

‘เคยเห็น พระเจ้าข้า’

‘เจ้าเป็นผู้รู้เคียงสาเป็นผู้ใหญ่ไม่ได้คิดหรือว่า ‘ถึงตัวเราก็มีความตายเป็นธรรมดา ไม่ ล่วงพ้นความตายไปได้ เอาเถิด เราจะทำความดีทางกาย วาจา และใจ’

‘ไม่เคยคิด เพราะมัวประมาทอยู่ พระเจ้าข้า’

‘เจ้าไม่ได้ทำความดีทางกาย วาจา และใจ เพราะมัวประมาทอยู่ เอาเถิด เราจะลงโทษ เจ้าตามฐานะประมาท ก็บาปกรรมนี้นั้น บิดามารดา พี่ชายน้องชาย พี่สาวน้องสาว มิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต สมณพราหมณ์ เทวดา ไม่ได้ทำให้เจ้าเลย เจ้าทำเองแท้ ๆ เจ้านั่นเองต้องรับผลของ บาปกรรมนั้น’ (๕)

พญายม ครั้นสอบสวนซักไซ้ไล่เลียงเขาถึงเทวทูตที่ ๕ นั้นแล้วก็นิ่งเฉย

นายนิรยบาล จึงลงกรรมกรณ์ชื่อเครื่องพันธนาการ ๕ อย่าง คือ ตอกตะปู เหล็กกร้อนแดง ที่มือ ๒ ข้าง ที่เท้า ๒ ข้าง และที่กลางอก เขาเสวยทุกข์เวทนาถ้ำอย่างหนัก เผ็ดร้อน ณ ที่นั้น แต่ ยังไม่ตายตราบเท่าที่บาปกรรมนั้น ยังไม่สิ้นไป^{๑๒๕}

ดังนั้น คนผู้ประมาท มัวเมาในชีวิตดำเนินกิจและหน้าที่ด้วยความเลินเล่อ เพลิดเพลิน หลงระเริง งมฉาย ไม่มั่นสร้างกรรมดีและไม่แสวงหาหนทางเพื่อการดับทุกข์ แม้มีชีวิตอยู่ก็ชื่อว่า ตายแล้ว เพราะตายจากคุณงามความดีและมรรคผลอันประเสริฐ ฉะนั้น เทวทูตคือสิ่งที่ทำหน้าที่ เตือนใจเราไม่ให้ตกอยู่ในความประมาทในชีวิตเพราะเมื่อคราใดเราประมาท ความตายก็ชื่อว่าจะเกิด ขึ้นกับเรานั้น

กล่าวโดยสรุป มัจจุมาร คือ ความขาดสิ้นลงแห่งชีวิตินทรีย์ อันเกิดขึ้นกับมนุษย์โดยไม่ เลือกลงเวลา สถานที่ และบุคคล กล่าวโดยประเภที่มี ๒ คือ กาลอันควรแก่การสิ้นลงแห่งชีวิตินทรีย์ และกาลอันไม่ควรแก่การสิ้นลงแห่งชีวิตินทรีย์ โดยเฉพาะประเภทหลังเป็นความตายที่มาฉัตรอน โอกาสในการทำความคิดที่พึงมีในกาลข้างหน้า อนึ่ง ความประมาทเปรียบได้เช่นกับความตาย เพราะขณะยังมีชีวิตอยู่ก็ชื่อว่าตาย คือ ตายจากคุณงามความดี ด้วยปล่อยวันเวลาให้ล่วงเลยไปโดย ความเพลิดเพลินลุ่มหลงมัวเมา ไม่ประกอบคุณงามความดีอันเป็นประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ตนและ บุคคลอื่น ทั้งประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้าและประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน

^{๑๒๕}ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๖๑-๒๖๓/๓๐๘-๓๑๔.

๒.๔ สรุปประจําบท

มาร คือ สิ่งที่มาขัดขวางบั่นทอนบุคคลไม่ให้ทำคุณงามความดีได้สำเร็จ และชักนำบุคคลให้ประสบกับความหายนะ มีสภาพทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม

มารแบ่งออกเป็น ๕ คือ กิเลสมาร ชันธมาร อภิสังขารมาร เทวบุตรมาร และมัจจุมาร

๑. กิเลสมาร คือ สภาพะของนามธรรมที่ผูกมัดจิตใจสัตว์ ให้ลุ่มหลงติดอยู่ในโลกและไม่ให้หลุดพ้นไปจากทุกข์ หรือสภาพที่คอยเผาผลาญจิตใจให้ชุ่มมัวเศร้าหมองเร่าร้อนกระวนกระวายอันเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ความเดือดร้อน

๒. ชันธมาร คือ สภาพของร่างกายซึ่งเกิดจากการเกาะกุมรวมตัวกันของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เพราะเป็นสภาพมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง จึงตกอยู่ในกฎแห่งธรรมดาสามัญทั่วไป คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๓. อภิสังขารมาร คือ กิเลสที่ปรุงแต่งจิตให้ทำกรรมอันยิ่ง ทั้งที่เป็นบุญ เป็นบาป เป็นอาเนญชา คือ ความเหนียวแน่น เพราะมีวิชาเป็นเครื่องอุปการปรุงแต่งจึงผิดทางเป็นไปเพื่อความยึดมั่นถือมั่น ไม่ปล่อยวาง เป็นผลให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร

๔. เทวบุตรมาร คือ เทวดาพวกหนึ่งที่จิตใจถูกอำนาจกิเลสชั่วร้ายอมมอมเมา ทำให้เห็นผิดเป็นชอบ มีท้าวสวตคีหรือพญามารเป็นหัวหน้า เป็นผู้ปกครองดินแดนแห่งมารบนสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี เป็นผู้มึนเมาทึบมากมีอำนาจมาก ไม่มีใครเสมอเหมือน เป็นใหญ่ในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ

๕. มัจจุมาร คือ ความตายหรือการขาดสิ้นลงแห่งชีวิตินทรีย์ อันเกิดขึ้นกับมนุษย์โดยไม่เลือกเวลา สถานที่ และบุคคล